

СТРІЙ

№3, 2021

дослідження з історії одягу

Стрій – науково-популярний журнал присвячений дослідженням з історії одягу. Журнал розміщує наукові та науково-популярні матеріали з історії одягу та уніформології, дослідження текстилю й аксесуарів цивільного та військового костюму, фалеристики та вексилології. Чільне місце у журналі посідають статті присвячені проблемам практичної реконструкції як окремих предметів та технологій, так і цілісних комплексів одягу та спорядження.

Журнал виходить один раз на рік та розповсюджується в електронному вигляді безкоштовно.

Історичний стрій

Олексій Александров, Олександр Лісниченко, Володимир Прокопенко
Однострій та спорядження козаків-пластунів другої половини XIX – початку XX ст.
Частина 1 – Башлик 3

Сергій Шаменков
Особливості спорядження давньоримських прапороносців I–II ст. н.е. 17

Сергій Шаменков
Одяг та спорядження королівських мушкетерів роти «Mousquetaires de la maison militaire du roi de France» періоду правління короля Людовика XIII. Частина 1. 31

Сергій Шаменков
Герої повісті Тарас Бульба в контексті історичного строю епохи 49

Графічна реконструкція

Сергій Шаменков
Портрет-реконструкція Остафія Дашкевича ..72

Спорядження

Всеволод Буравченко
Кишеньковий сонячний годинник Єжи Оссолінського зі Львівського історичного музею – досвід відтворення і використання 73

Володимир Прокопенко
Про один метод застібання сумочок та лядунок XVII–XVIII ст. 91

ISSN 2706-7203 (друкована версія), **ISSN 2706-7211** (електронна версія)

Редакційна колегія

Прокопенко В.М., к.х.н. (Київ)
Адаменко Д.В. (Київ)
Папакін А.Г., к.і.н. (Київ)
Сичевський С.В. (Київ)
Тоїчкін Д.В., к.і.н. (Київ)
Шаменков С.І. (Одеса)
Щибря В.В., к.і.н. (Київ)

Над випуском працювали

Головний редактор –
Прокопенко В.М.
Редактор – *Папакін А.Г.*
Технічний редактор та
дизайн – *Безобчук О.В.*
Перекладач –
Лісниченко О.І.

Зареєстровано Міністерством юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 23861-13701 Р від 19.04.2019

Адреса: Україна, 03058, а/с 9,
Прокопенко Володимир Михайлович
Сайт: <http://striy.org.ua/>
E-mail: email@striy.org.ua

Малюнок на обкладинці:

мушкетер «Maison du Roi».
Малюнок Сергія Шаменкова.

Надруковано у видавничому домі «Гельветика», м. Херсон, вул. Паравозна, 46-а.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК №6244 від 04.10.2018 р. Наклад: 100 прим.

Striy. Historic Clothing Studies

Striy is a popular science journal on the research of the history of clothing. The journal publishes scientific and popular materials on the history of clothing and uniforms, studies on textiles and accessories for civil and military suits, phaleristics and vexillology. A major place in the journal will be allocated for articles on the issues of practical reconstruction of individual items and technologies, as well as comprehensive sets of clothing and equipment.

The journal is published once a year and distributed electronically free of charge.

Historical Clothing

Oleksiy Aleksandrov, Oleksandr Lisnychenko, Volodymyr Prokopenko
Uniform and Equipment of Cossack Infantry (Plastuns) in the 19th – early 20th Century. Part 1 – Bashlyk 3

Serhii Shamenkov
Features of the equipment of ancient Roman standard-bearers of the I-II centuries A.D. 17

Serhii Shamenkov
Clothing and equipment of the royal musketeers of the Company “Mousquetaires de la maison militaire du roi de France”, period of the reign of King Louis XIII. Part 1 31

Serhii Shamenkov
Characters of the novel “Taras Bulba” in the context of the epoch’s historical costume 49

Graphic Reconstruction

Serhii Shamenkov
Reconstructed portrait of Ostafiy Dashkevych 71

Equipment

Vsevolod Buravchenko
Jerzy Ossoliński’s Pocket Sundial from the Lviv Historical Museum – experience of recreation and use 73

Volodymyr Prokopenko
On a method of fastening pouches and cartridge belts in the 17–18th centuries 91

ISSN 2706-7203 (print version), **ISSN 2706-7211** (online version)

Editorial Board

Prokopenko V.M., PhD (Kyiv)
Adamenko D.V. (Kyiv)
Papakin A.G., PhD (Kyiv)
Sychevs’kyj S.V. (Kyiv)
Toichkin D.V., PhD (Kyiv)
Shamenkov S.I. (Odesa)
Shchybria V.V., PhD (Kyiv)

Editorial Board of the Volume

Chief Editor – Prokopenko V.M.
Editor – Papakin A.G.
Technical Editor and Design – Bezobchuk O.V.
Translator – Lisnychenko O.I.

Registered Ministry of Justice of Ukraine

Certificate of registration:
KB № 23861-13701 P from 19.04.2019

Address: Ukraine, 03058, PO Box 9
Prokopenko Volodymyr
Site: <http://striy.org.ua>
E-mail: email@striy.org.ua

Drawing on the cover:

musketeer «Maison du Roi».
Drawing by Serhii Shamenkov.

Printed by: Publishing House “Helvetica”, Kherson, Paravozna st., 46-A
Certificate of subject of publishing: ДК No. 6424 in 04.10.2018. Print run 100 copies.

Олексій Александров, Олександр Лісниченко, Володимир Прокопенко

Однострій та спорядження козаків-пластунів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Частина 1 – Башлик

Ключові слова: *башлик, уніформа, козак, пластун, Північний Кавказ, Російська імператорська армія.*

Ця стаття розпочинає цикл статей, присвячених дослідженню однострою та спорядженню козаків-пластунів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Її темою став башлик – проста, але важлива частина козачого однострою, що захищає при негоді. В статті розібрано його крій, роль у костюмі та історію використання північнокавказькими козачими підрозділами. Також надані рекомендації щодо його відтворення для історичних реконструкцій.

Oleksiy Aleksandrov, Oleksandr Lisnychenko, Volodymyr Prokopenko

Uniform and Equipment of Cossack Infantry (Plastuns) in the 19th – early 20th Century. Part 1 – Bashlyk

Keywords: *başlık, uniform, cossack, plastun, North Caucasus, Imperial Russian Army.*

This article opens a series of articles on the study of uniforms and equipment of Plastun Cossacks in the second half of the 19th – early 20th Centuries. Its topic is the Başlık, a simple but important element of the Cossack uniform, a protection in bad weather. The article analyzes its cut, role in the costume and the history of its use by the North Caucasus Cossack units. Recommendations for its reproduction for historical reenactment are also provided.

Александров Олексій Анатолійович – Aleksandrov Oleksiy

Незалежний дослідник, м. Київ, Україна.

Independent researcher, Kyiv, Ukraine.

e-mail: plastun1914@gmail.com

Лісниченко Олександр Іванович – Lisnychenko Oleksandr

Незалежний дослідник, м. Київ, Україна.

Independent researcher, Kyiv, Ukraine.

e-mail: alex.lisnychenko@gmail.com

Прокопенко Володимир Михайлович – Prokopenko Volodymyr

К.х.н., н.с. Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії ім. В.П. Кухаря НАН України, м. Київ, Україна.

PhD, research fellow of the V.P. Kukhar Institute of Bioorganic Chemistry and Petrochemistry, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9764-3990; e-mail: email@striy.org.ua

Історія козачих підрозділів у складі Російської імператорської армії кінця XIX – початку XX ст. тісно переплетена із міфами та легендами. І це, на жаль, стосується передусім піших козачих підрозділів – пластунів. Історія виникнення та розвитку цього роду військ потребує окремої роботи і ми не будемо наразі зупинятися на цьому. Мета даної роботи – розпочати цикл статей, присвячених дослідженню однострою та спорядженню пластунів другої половини XIX – початку XX ст. Цими роботами ми сподіваємося вичерпно ознайомити всіх зацікавлених з історією та кроями частин одягу та елементів спорядження козаків-пластунів та сформуванню мінімально необхідну основу для їхньої якісної реконструкції. Темою для першої статті став башлик – проста, але важлива частина козачого однострою, що захищає при негоді і стає в нагоді в різних ситуаціях.

Саме слово *башлик* має тюркське походження (тур. *başlık*, азерб. *башлиг*, ногай. *баслик*) і складається із кореня *bas* – верх, голова та традиційного для назв одягу суфікса *luk* (Черных 80). А сам башлик представляє собою каптур із довгими, закругленими на кінцях лопатями. Його шили зі складеної вдвічі довгої полоси матерії таким чином, що шов на каптурі проходив позаду. При одяганні башлика на шапку, довгі лопаті зазвичай обмотувалися навколо шиї та опускалися позаду. На Північному Кавказі його у негоду традиційно носили на шапці (за винятком Західної Грузії і частково Абхазії, де можна зустріти традицію носіння башлика на голові – так званий *кабалахі*), а в хорошу погоду він висів на плечах на шнурках, зі спущеним каптуром та лопатями назад (Мал. 1) (Студенецкая 121). У сильний дощ башлик, одягнутий на папаху, розправлявся, а його лопаті вільно звисали, завдяки чому вода краще стікала з усієї конусоподібної фігури одягненого, і не промочувала одяг під ним. При сильному холодному вітрі або в хуртовину лопаті перехрещувалися на грудях, забезпечуючи додатковий захист, а їхні кінці закріплювалися ззаду за поясом. За потреби так само можна було утеплити й спину. Іноді каптур башлика використовували як ємність для переноски харчів¹ чи торбу для насіння під час сільськогосподарських робіт, зав'язуючи лопаті через плече.

Башлик виготовлявся із фабричного або домашнього сукна, іноді досить грубої роботи (в першу чергу це стосується простого робочого одягу), білого, чорного, сірого або червоного кольору. Дуже цінувалося м'яке та привабливе за кольором сукно із верблюжої шерсті. Башлики прикрашалися галунами, шовковою або вовняною тасьмою, китицями або золотим шиттям. Багато прикрашені башлики були звичним предметом дарування як на весільних церемоніях (зокрема, на Кавказі прикрашені башлики наречена дарувала родичам чоловіка), так і при зустрічі важливих гостей (Студенецкая 120, 121).

Важливим аспектом є роль та місце башлика у комплексі кавказького та козачого одягу середини XIX – початку XX ст., і на основі доступних авторам матеріалів, згадок та ілюстративних джерел ми можемо стверджувати, що башлик у першу чергу був елементом одягу для захисту від негоди, який не носився постійно і не був обов'язковою частиною повсякденного або військового костюму. Ця деталь є важливою для сучасних реконструкторів, які помилково вважають башлик невід'ємною частиною образу козачих військ Російської імперії.

Так, відомо, що в піхоті козачого війська башлик намотувався на шинель або бурку (див. нижче), а у кінноті його складали та клали під сидельну подушку (Фролов “Матеріали”). Так само башлик як частина комплексу одягу козаків імператорського конвою не був обов'язковим для використання в строю і використовувався у більшості випадків лише в негоду та нарядах у кінних патрулях (Клочков 284). Цікавою деталлю тут є спогади власне козаків щодо ролі башлика у комплексі кавказького та козачого одягу початку XX ст.: «*Башлык в кавказской одежде кубанцев имеет назначение, как капюшон в европейской, для укрытия от дождя, от холода. Поэтому при входе в закрытое помещение он снимается вместе с другой верхней одеждой и оставляется в передней; в комнаты, в зал и тому подобные кубанцы не входят с башлыком за плечами.*» (Скобцов прим. 36).

Із тим, як виглядав традиційний башлик на Північному Кавказі в середині – другій половині XIX ст. та як його носили, можна ознайомитися

¹ Так, відомо, що пластуни, які служили на кордонних лініях, носили в ньому хліб (Фролов “Матеріали к”)

№3 (2021)

Мал. 1. Традиційні способи носіння башлика на Північному Кавказі в етнографічний час (за Є.М. Студенецькою). Справа – башлик, одягнутий на папаху в дорогу або негоду, а зліва – башлик на плечах під час святкового виходу.

за допомогою малюнків Василя Тімма (Мал. 2, а) (“Тімм”), Теодора Горшельта (Мал. 2, в, г) (Горшельт 6, 34; «Lineinyi kazak»; «Aslan-Bek»; Holland 57, 66), Григорія Гагаріна (Stackelberg 1), Х. Шенка (Freitag 156А) (Мал. 3, в) та інших художників того періоду.

Спочатку варто розглянути літографію В.Ф. Тімма (Мал. 2, а) (“Тімм”), на якій зображені чорноморські пластуни 2-го та 8-го батальйонів, що відзначилися при обороні Севастополя 1854–1855 рр. На нашу думку, принаймні двоє із зображених ліворуч пластунів носять башлик, перекинутий через плече із зав’язаними

лопатями на грудях, ймовірно, використовуючи його ужитково як речовий мішок. На трьох інших малюнках башлик зображено накинутим на папаху із вільно звисаючими попереду лопатями. Подібна проста та ужиткова манера носки башлика відома і за ілюстративними матеріалами початку ХХ ст. (Мал. 4).

В цей же час, зручний та практичний предмет одягу, що використовувався козачими та іррегулярними підрозділами, не міг не привернути увагу військового керівництва, і скоро розпочалася історія башлика як регламентованої частини

а

б

в

г

Мал. 2. (а) – Чорноморські пластуни 2-го та 8-го батальйонів, що відзначилися при обороні Севастополя 1854–1855 рр. (літографія В.Ф. Тімма). (б) – Черкеський кінь (малюнок Х. Шенка). (в) – Лінійний козак на бівачу (малюнок Т. Горшельта). (г) – Аслан-Бек, козак конвою кавказького намісника (малюнок Т. Горшельта).

військового вбрання в армії Російської імперії. Оцінивши всі переваги башлика, військово міністерство в 1862 р. ввело його як регламентовану частину головного убору спочатку для гвардійських підрозділів, а згодом і для інших військових та військово-інженерних підрозділів². Хронологічно, башлик у армійських підрозділах армії

Російської імперії вводився поступово протягом 1862–1871 р. Аналогічна ситуація відбувалась і в козачих військах: першими, хто отримав регламентовані башлики, були Кубанське та Терське, в 1869 р. – Донське (наказ № 47419), а до 1871 р. башлик був присвоєний усім козачим військам (наказ № 49696) (Агафонов 191).

² Тут цікаво відмітити, що табельний строк використання армійського башлика склав 6 років (Новицкий 429).

№3 (2021)

Користуючись можливістю, ми вирішили навести в цій статті фрагменти перших наказів, що стосуються процесу введення башлика в армії загалом та козачих підрозділах зокрема. Прочитуємо ряд фрагментів наказів із 37-го тому Повного зібрання законів Російської імперії від 1862 р., у частині, що стосується башликів.

«38015. – Марта 2. Именной, объявленный въ приказѣ Военнаго Министра. – О новыхъ образцахъ головного убора для чиновъ военно-сухопутнаго вѣдомства.

... Его Императорское Величество, удостоивъ Всемилостивѣйшаго утверждения представленныя Комитетомъ образцы шапки и башлыка, Высочайше повелѣтъ соизволилъ:

1. Шапку и башлыкъ новаго образца ввести въ войскахъ гвардіи, согласно прилагаемымъ при семъ: описанію подѣ лит. А и вѣдомости лит. Б. ...

8. Башлыкъ употреблять во всякое время года при ненастной погодѣ или морозѣ свыше 5°. Когда башлыкъ не на голову, то нижнимъ чинамъ носить его на себѣ слѣдующимъ образомъ:

а) Когда шинель скатана черезъ плечо, то башлыкъ обвивать вокругъ шинели;

б) Когда шинель надѣта въ накидку, башлыкъ накидывать подѣ шинелью на плечи, колпакомъ на спину, при чемъ концы его завязывать спереди, – и

в) Когда шинель надѣта въ рукава, то накидывать башлыкъ такимъ же образомъ, но только поверхъ шинели» (Полное собраніе 37, 1: 158, 159).

Опис та креслення армійського башлика (Мал. 3) (Полное собраніе 37, 3: лист 4) наведені у третій частині того ж 37-го тому:

«Башлыкъ (для всѣхъ войскъ и чиновъ). – Сшивается по особой выкройкѣ (какъ означено на рисункѣ листѣ №4), изъ двухъ кусковъ, верблюжьяго сукна, и состоитъ изъ остроконечнаго колпака (а, b, c) и двухъ длинныхъ остроконечныхъ же концовъ (а, d, c), которые, въ случаѣ надобности, обвертываются вокругъ шеи. Длина задняго шва (а, b) равна 12 верш., длина передняго шва (b, c) равна 6 3/4 верш. и длина концовъ (а, d) равна 1 арш. 10 вершк. Башлыкъ оторачивается: у офицеровъ – по швамъ

колпака золотымъ или серебрянымъ шейтажемъ, по цвѣту металлическаго прибора, а по краямъ, кругомъ, гарусною подѣ цвѣтъ башлыка тесьмою (шириною въ 1 1/2/8 верш.); а у нижнихъ чиновъ – по швамъ колпака и по краямъ только одною тесьмою. См. рис. лист № 4» (Полное собраніе 37, 3: 25).

І відразу 15 березня виходить наказ, що стосується оновленої форми козачих підрозділів.

«38048. – Марта 15. Именной, объявленный въ приказѣ Военнаго Министра. – О введеніи шапки новаго образца съ башлыкомъ, въ замѣнъ фуражекъ, въ казачьихъ полкахъ, баталіонахъ, батареяхъ и отдѣльныхъ иррегулярныхъ частяхъ, и нѣкоторомъ измѣненіи въ формѣ офицерскихъ мундировъ и бешметовъ.

1. Шапку новаго образца, описанную въ приказѣ по военному вѣдомству отъ 2 сего Марта (38015), ввести, въ замѣнъ фуражекъ, въ тѣхъ казачьихъ конныхъ полкахъ, пѣшихъ баталіонахъ, артиллерійскихъ батареяхъ и отдѣльныхъ иррегулярныхъ частяхъ, коимъ доселѣ полагалась фуражка; равнымъ образомъ присвоить имъ и описанные въ томъ же приказѣ башлыки» (Полное собраніе 37, 1: 186, 187).

Із подальших наказів 1862 р. можна дізнатися про колір ниток тасьми – «по цвѣту верблюжьяго сукна» (№ 38339) (Полное собраніе 37, 1: 542), а також про зміни у розмірі башлика (№ 38475). Схема (Полное собраніе 37, 3: лист 34) принципово, за винятком невеликих змін у розмірах, не відрізняється від наведеної у наказі № 38015, а тому тут не наводиться окремо.

«38475. – Іюля 18. Приказъ Военнаго Министра, съ Высочайшаго разѣшенія (*). – О формѣ пригонки башлыка на шапки новаго образца.

Для болѣе удобной пригонки башлыка, введеннаго приказомъ по военному вѣдомству 2-го Марта (38015) на шапки новаго образца, слѣдуетъ строить башлыки уменьшеннаго размѣра, по прилагаемымъ при семъ описанію и рисунку, отпуская на башлыки изъ Комисаріата вмѣсто пропорціи матеріаловъ,

опредѣленной приказомъ 23-го Іюля (38399), въ слѣдующемъ количествѣ:
Сукна верблюжьяго (30 вершковой ширины) ... 8 1/2 вершковъ.

Тесьмы нитяной (шириною 2/8 вершка) ... 9 аршинъ.

Денегъ на шитье ... 11/2 копѣйки.

Въ войскахъ, построившихъ уже башлыки по первоначально утвержденному образцу, оставить ихъ безъ переделки.

(Рисунокъ и другія приложенія см. въ концѣ Тома.)» (Полное собраніе 37, 1: 706).

«Къ №58475. – 1862 Іюля 18.

Описаніе башлыка.

Башлыкъ шивается по особой выкройкѣ (какъ показано въ прилагаемомъ рисункѣ), изъ двухъ кусковъ верблюжьяго сукна и состоитъ изъ остроконечнаго колпака (а, b, c) и двухъ длинныхъ концовъ (а, d, c), которые, въ случаѣ надобности, обвертываются вокрухъ шеи. Длина задняго шва (а, d) 12 верш., длина передняго шва (b, c) 6 3/4 верш. и длина концовъ 1 арш. 8 вершк. Башлыкъ оторачивается: у офицеровъ по швамъ колпака золотымъ или серебрянымъ шейтажемъ, по цвѣту металлическаго прибора, а по краямъ, кругомъ, гарусною подъ цвѣтъ башлыка тесьмою (шириною въ 2/8 верш.), а у нижнихъ чиновъ – по швамъ колпака и по краямъ одною нитяною тесьмою подъ цвѣтъ башлыка» (Полное собраніе 37, 3: 245).

Також наказ повідомляв про зміни у порядку носіння башлику:

«38540. – Августа 4. Именной, объявленный въ приказѣ Военнаго Министра. – О введеніи въ войскахъ гвардіи всего пѣхотнаго снаряженія одинаковаго съ образцами для войскъ арміи; о нѣкоторыхъ измѣненіяхъ въ формѣ обмундированія и снаряженія въ Кубанскомъ казачьемъ войскѣ, и о формѣ навертыванія башлыка на скатанную шинель въ войскахъ пѣхоты и пѣшей артиллеріи.

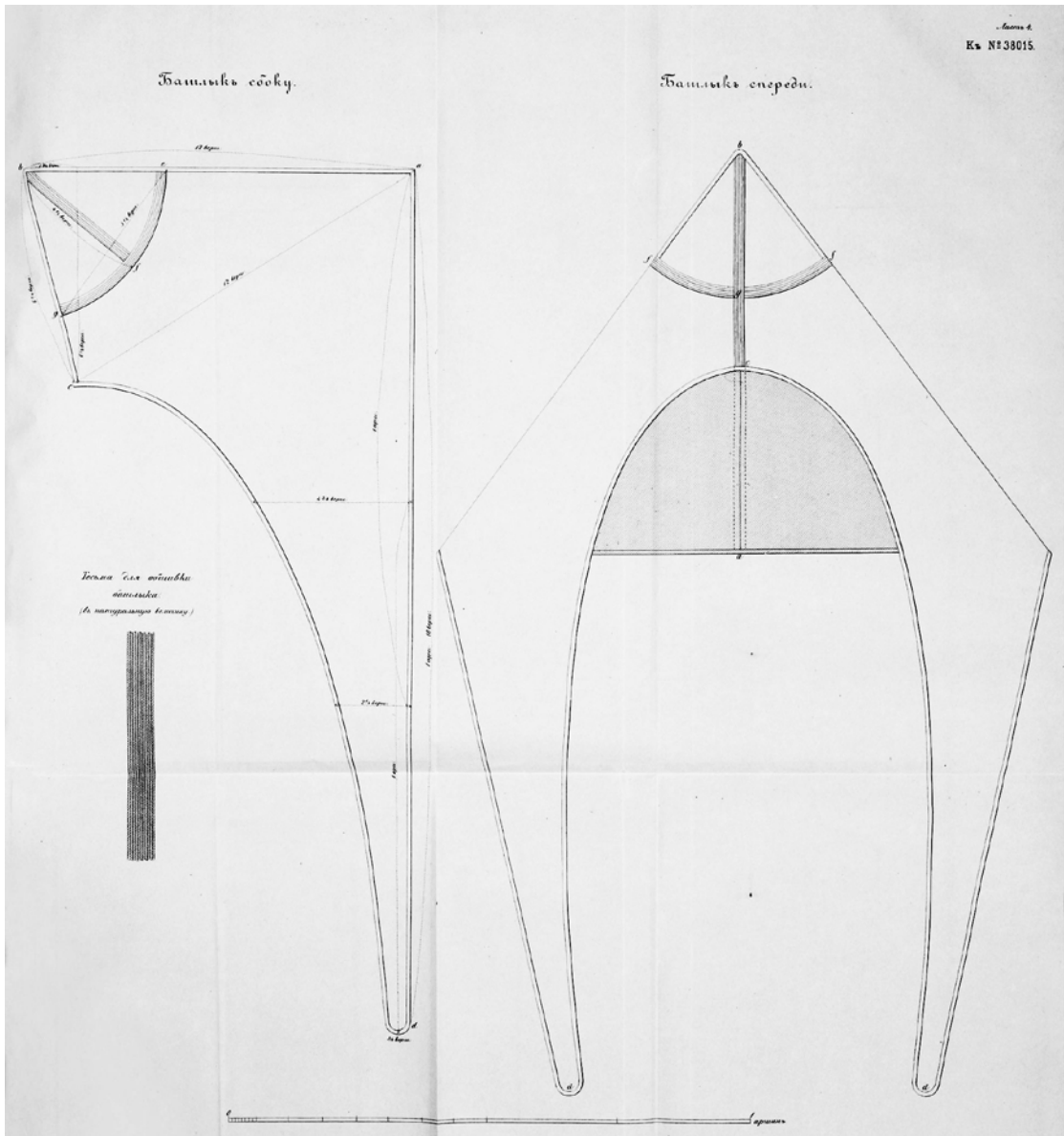
... 4. Во всѣхъ войскахъ пѣхоты и пѣшей артиллеріи башлыкъ навертываютъ на передній конецъ скатанной шинели, не пристегивая его ремнемъ, но вкладывая концы

башлыка въ складки шинели, такъ чтобы онъ, въ случаѣ надобности, могъ быть снятъ, не раскатывая самой шинели» (Полное собраніе 37, 1: 763).

Як видно із наказів, до крою, порядку носіння та декорування армійських башликів постійно вносили доповнення та зміни, що призвело до виникнення певної різноманітності регламентованих армійських башликів. Але, як це не дивно, всі вищезгадані нововведення мало зачепили середовище північнокавказьких козачих військ загалом, та пластунів зокрема. Пластуни продовжували носити традиційні для регіону башлики, які були відмінні від рекомендованих наказами. Основною причиною такої ситуації була система призову, за якою кожна козака сім'я, відсилаючи свого сина на службу, купувала за власний рахунок коня, сідло, холодну зброю, одяг та все спорядження, необхідне за арматурним списком. Зі скарбниці козак отримував вогнепальну зброю та постільну білизну (Гаденко 24, 25, Пр.10; Елисеєв *Первые шаги* 8,9). Таким чином, башлик входив у перелік предметів, якими козак мав забезпечити себе самостійно, що призводило до масового використання місцевих форм башликів і певного ігнорування, якщо можна так сказати, козачими підрозділами наказів 1862 р. І вагомими аргументом тут є фотографії, малюнки, місцеві накази та згадки очевидців наступних років, які фіксують відмінності із регламентованими армійськими башликами.

Власне тут можна почати із наказу щодо комплектації кавказьких козачих ескадронів імператорського конвою в 1861 р. (№ 36578): «§ 11. Нижніе чины эскадрона обязаны имѣть собственныхъ лошадей, оружiе, бурки и башлыки; всѣмъ же остальнымъ снабжаются они отъ казны.» (Полное собраніе 36, 1: 60). Тобто, не зважаючи на елітність та забезпеченість служби конвойців, із усього комплексу одягу башлики та бурки привозилися конвойцями із собою з Кавказу. Ймовірно, і в наступні роки ситуація залишалася незмінною, оскільки, незважаючи на рекомендації 1904 року про наявність коричневих башликів, конвойці використовували, судячи за фотографіями, і башлики інших кольорів – білого чи світло-жовтого (Клочков 284).

У Збірнику урядових наказів по козачих військах за 1871 р. є наступний наказ:

Мал. 3. Креслення армійського башлика згідно із наказом № 38015 від 1862 року.

«129. 1871 г. декабря 14. О формѣ обмундирования и снаряженія чиновъ Кубанскаго и Терскаго казачьихъ войскъ.

Государь Императоръ, 14 декабря, Высочайше соизволилъ утвердить, прилагаемое при семъ, описаніе формы обмундирования и снаряженія чиновъ Кубанскаго и Терскаго казачьихъ войскъ, которое вмѣстѣ съ двумя рисунками буквѣ на эполеты и погоны офицеровъ и нижнихъ чиновъ, предписано принять къ исполненію и руководству.» (Сборникъ правительственныхъ распоряженій 301).

«Башлыкъ.

Генераламъ – Произвольнаго цвѣта, изъ сукна мѣстнаго произведенія, съ серебряною тесьмою.

Штабъ и оберъ-офицерамъ конныхъ полковъ – Такой же.

Нижнимъ чинамъ конныхъ полковъ – Такой же, но тесьма черная нитяная.

Пѣшихъ пластунскихъ баталіоновъ офицерамъ и нижнимъ чинамъ – Такой же, какъ въ конныхъ полкахъ, но у офицеровъ тесьма золотая.

Конно-артилерійскихъ батарей офицерамъ

а

б

Мал. 4. (а) – Пластуни, що риють окопи (малюнок з натури художника Є.Є. Лансере, 1915 р.).
(б) – Фотографія із кубанськими козаками на Кавказькому фронті (за Б.Ю. Фроловим).

№3 (2021)

и нижнимъ чинамъ – Такой же, какъ въ конныхъ полкахъ, но у офицеровъ тесьма золотая.

Адютантамъ и состоящимъ по особымъ поручениямъ – Такой же, какъ въ конныхъ полкахъ.» (Сборникъ правительственныхъ распоряжений 310, 311).

Як можна бачити із тексту наказу, козачим військам рекомендувалося споряджатися башликами, виготовленими із місцевого сукна довільного кольору. Згадки про крій та розміри відсутні.

Цікаво що комісія, створена в Кубанському козачому війську для вивчення досвіду Російсько-японської війни, рекомендувала зберегти башлики, відмічаючи при цьому таке: *«Башлык должен быть суконный фабричного или азиатского сукна, но просторный, чтобы закрыть плечи и с концами такой длины, чтобы можно обвязать вокруг шеи, а также завязать на поясице. Вокруг должен быть обшит шнурком или тесьмой, чтобы не вытягивался. На колпаке тесьма может быть окрест и поперек в виде круга или углами. Можно крепить кисти»* (Клочков 284; Фролов “Материалы”). І знову ми зустрічаємося з досить вільними рекомендаціями щодо крою, розмірів та матеріалу башликів. Одна із основних вимог – це розміри, достатні, щоб належно закрити плечі та зав’язати лопаті на попереку. Власне невідповідність саме розмірів (а не крою) ставала причиною недопуску деяких башликів на військових оглядах пластунів (див. далі).

Важливим джерелом для нас є згадки представників пластунських підрозділів, і одним з небагатьох із них є допис «Вздохъ пластуна» в часописі «Развѣдчикъ» 1903 року за авторством анонімного пластуна «съ турецкой границы».

«Такъ какъ въ походѣ во время дождя надѣтая на себя бурка намокаетъ, то вся защита отъ дождя ограничивалась обыкновенно накидкой на головы однихъ башлыковъ, тѣмъ болѣе, что послѣдніе у казаковъ хотъ и вольнаго покроя, но требуются большіе и просторные настолько, чтобы, огибая

кругомъ спину, плечи и грудь, нижніе края башлыка спускались внизъ почти до локтей. Спереди у башлыковъ имѣется узкая тесьма или шнурокъ, который обхватываетъ надѣтый башлыкъ кругомъ шеи. Въ холодъ же башлыкъ обвязывается кругомъ шеи концами. Такимъ образомъ башлыкъ, спускаясь внизъ до локтей, способствуетъ тому, что вся верхняя часть казака защищена отъ дождя, и вода, стекая по башлыку внизъ, а зади по буркѣ привязанной на мѣшкѣ, намачиваетъ только полы черкески. Бурка же, оставаясь сложегною, защищаетъ вещи въ мѣшкѣ отъ промоканія и подѣ защитою башлыка остается сама сухою, такъ что на ночлегъ казакъ приходилъ съ сухими вещами и сухою буркой.» (“Вздохъ пластуна” 127).

У цьому фрагменті добре описуються розміри та манера використання башлика – одягнутий на папаху, він має закривати плечі та верхню частину спини, спускаючись майже до ліктя, а спереду башлик фіксувався вузькою тасьмою під шиєю, лопаті вільно звисали попереду та зав’язувалися на шії в холод. Власне саме у такому вигляді зображали башлик у другій половині XIX ст. (Мал. 2, б-г), та так само ми можемо його бачити на малюнках та фотографіях періоду Першої світової війни (Мал. 4).

Цікавим джерелом є замітки полковника Кубанського козачого війська Ф.І. Єлісеєва, який описує башлики червоного кольору у козаків Кавказького кінного полку (Єлісеєв *Козаки на Кавказском фронтѣ* 18, 19). Також за збереженим зразком відомо, що червоні башлики носили козаки Лінійного кінного полку (“башлыкъ Линеицевъ”), і так само червоний башлик зображено на картині пензля Миколи Івасюка «Кубанський козак у Львові» 1914 р. (“Кубанский казак во Львовѣ”). Таким чином, частина козаків кінних полків Кубанського козачого війська використовувала червоні башлики, принаймні у якості частини парадної форми.

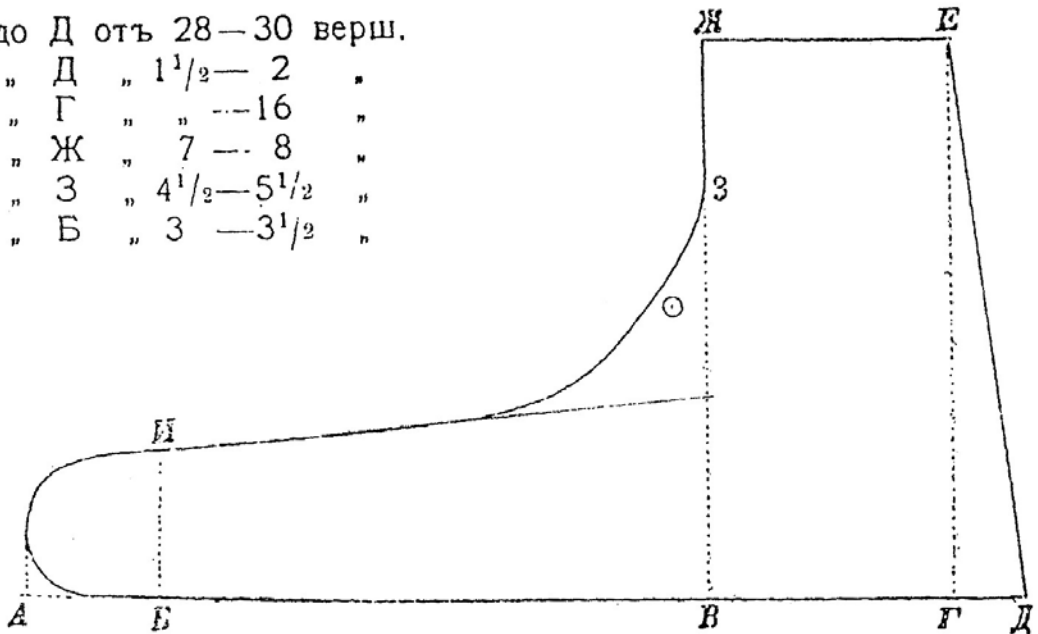
Наочним зображенням³, яке ілюструє практичне застосування башлика у негоду, є малюнок

³ На жаль, обмежаність у часі підготовки рукопису завадила авторам заглибитися в пошук ілюстративних джерел періоду Першої світової війни, які б могли допомогти проілюструвати статтю. І тому на даний момент ми вимушені оперувати дещо обмеженою кількістю малюнків та фотографій.

Приложение 16.

Форма и размеръ башлика, выработаннаго практикой.

Отъ А	до Д	отъ 28—30	верш.
" Г	" Д	" 1 ¹ / ₂ —2	"
" Е	" Г	" " —16	"
" Е	" Ж	" 7—8	"
" Ж	" З	" 4 ¹ / ₂ —5 ¹ / ₂	"
" И	" Б	" 3—3 ¹ / ₂	"

Мал. 5. Малюнок крою рекомендованого до ужитку в Кубанському козацькому війську башлика (за К.П. Гаденком).

художника Є.Є. Лансере (Мал. 4, а) (*Великая война* 306), який в 1914–1915 роках був військовим кореспондентом на Кавказькому фронті. Хоча в книзі «Великая война в образах и картинах: 1914–1915» його малюнок знаходиться у розділі про воєнні дії на Західному фронті, і можна подумати, що його події розгортаються в Карпатах, але, скоріш за все, зображені події саме на Кавказькому фронті.

Фотографія періоду Першої світової війни зображує одного з кубанських козаків на Кавказькому фронті (Мал. 4, б) (Фролов *Холодное оружие* 249) і демонструє досить вільний спосіб носіння башлика із довгими і широкими лопатями, що просто звисають попереду. Характерно, що із чотирьох козаків у башлику зображений лише один із них.

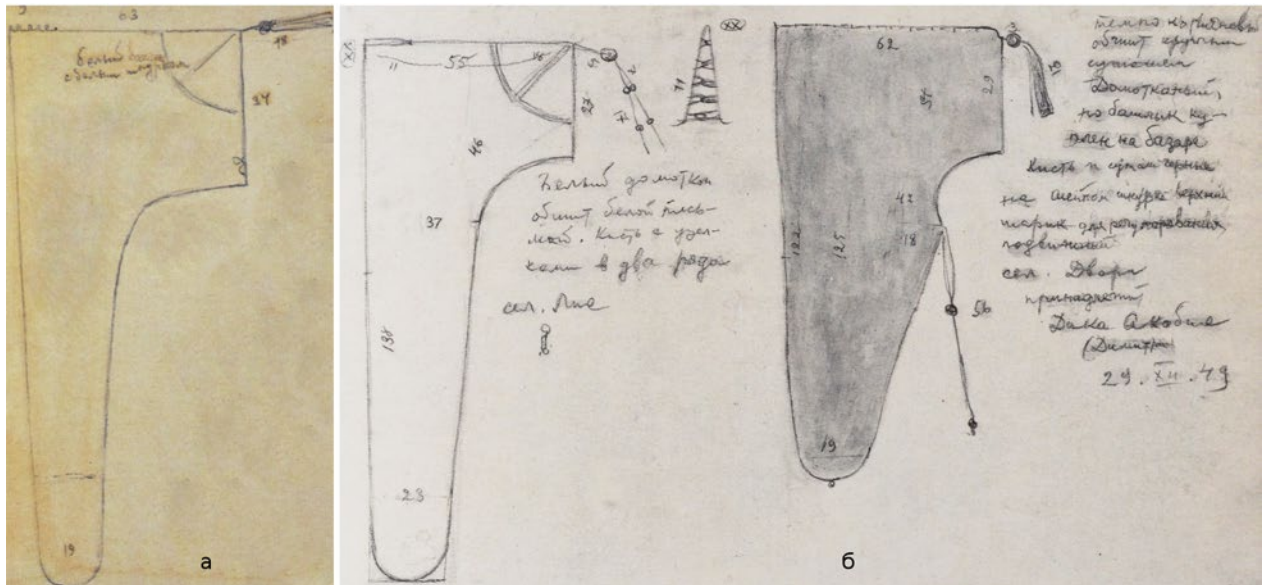
Цікавою є фотографія молебню ешелону 6 Кубанського пластунського батальйону зроблена в м. Єкатеринодар (нині м. Краснодар)

у 1912 р. (фотограф Г.А. Мануков). Наразі фотознімок знаходиться в зібранні Краснодарського державного історико-археологічного музею-заповіднику ім. Є.Д. Феліцина (інв. ном № КМ 4266/60) («Мануков»). Хоча знімок робився взимку, але серед багатьох фігур на передньому плані лише у чотирьох можна побачити башлики. У трьох із них вони декоративно закинуті за плечі із звисаючими позаду лопатями, а у четвертого лопаті зтягнуті навхрест на грудях.

Цікавим джерелом інформації є матеріали з військових оглядів кінних полків, пластунських батальйонів та артилерійських батарей Кубанського козацького війська початку ХХ ст. В розпорядженні авторів є вибіркові розділи опублікованих матеріалів таких оглядів із 1904 по 1911 р.⁴ В них описано склад підрозділу, стан грамотності козаків, їхнього здоров'я і звичайно

⁴ На жаль, точного бібліографічного посилання наразі привести ми не можемо, але сподіваємось виправити цей недолік у наступних роботах.

№3 (2021)

Мал. 6. Схеми кроїв етнографічних грузинських башликів (малюнки Н. Браїлашвілі):
(а) – башлик С.М. Майсурадзе із сел. Цхмори, Імеретія; (б) – башлики із сел. Ліа, Мегрелія.

стан амуніції та форми. Зупинимося на окремих деталях цих оглядів, які стосуються башликів, і відразу відзначимо, що забракований башлик (малий за розміром, легкий або сильно заношений) козак мав замінити на новий, замовивши вдома, батальйонній майстерні чи у місцевого майстра за місцем розташування підрозділу.

Огляд 3-го та 4-го Кубанських пластунських батальйонів 29 та 30 березня 1904 р.: «Башлыки у встьхъ казаковъ очень хорошіе, за исключениемъ трехъ человекъ... у которыхъ башлыки забракованы»⁵; «Башлыки у встьхъ хороши».

Огляд 5-го та 6-го Кубанських пластунських батальйонів 7 грудня 1909 р.: «Башлыки у встьхъ полномърные, вполне за исключениемъ одного негодного у казака.... У 5 башлыковъ нѣтъ шнурковъ у казаковъ ...»; «Башлыки: у встьхъ хорошіе».

Огляд 5-го Кубанського пластунського батальйону 25 січня 1910 р.: «Башлыки: Неполномърные:... (прим. авт. – 2 козаки). Порванные ... (прим. авт. – 1 козак). Совершенно лѣтніе легкіе: ... (прим. авт. – 2 козаки)».

Огляд 6-го Кубанського пластунського батальйону 4 лютого 1910 р.: «Башлыки большинство приношены и замараны у казака ... и коротки, ... и изорванный».

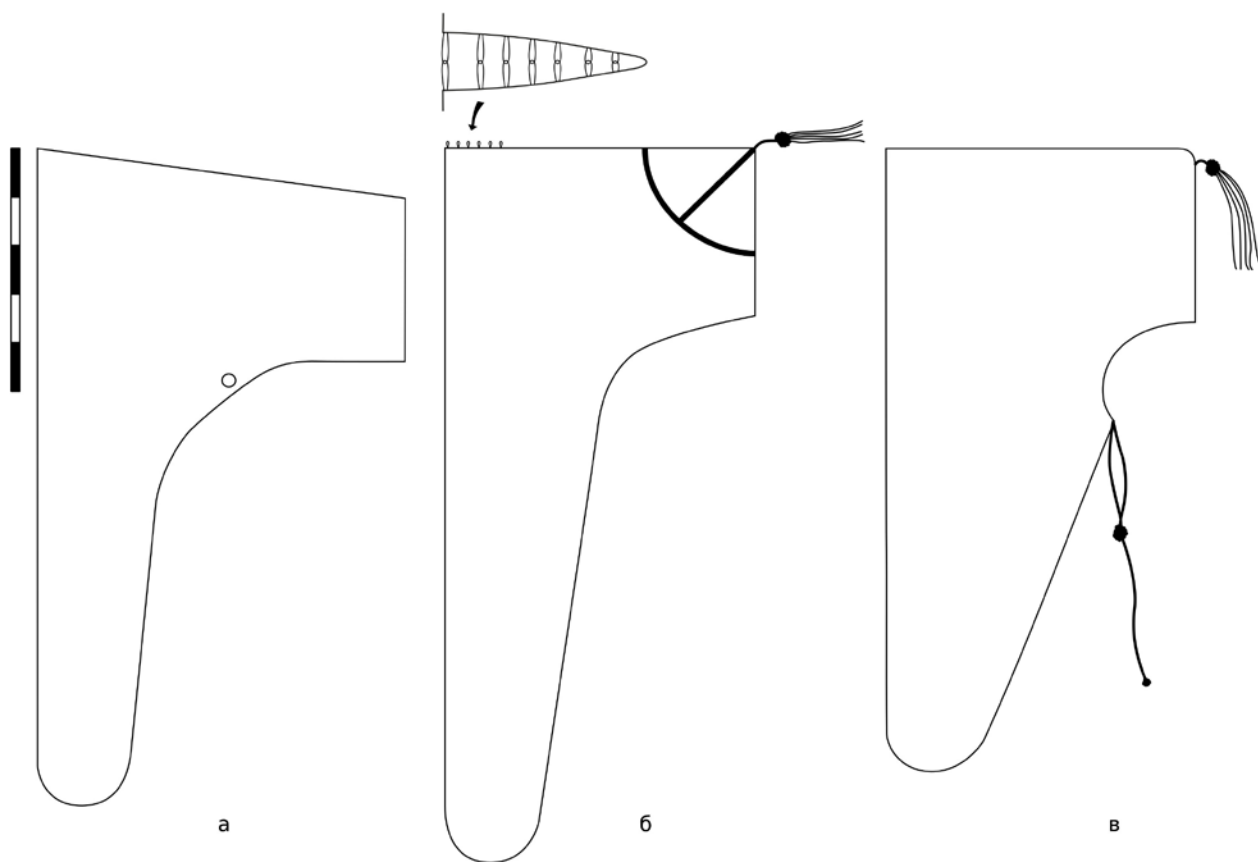
Огляд 4-го Кубанського пластунського батальйону 3 грудня 1910 р.: «Башлыки у встьхъ хорошаго матеріала и надлежащаго размѣра».

Огляд 4-го та 5-го Кубанських пластунських батальйонів 15 січня 1911 р.: «Башлыки всть полные и хорошаго качества и пригнаны по людямъ, только у каз. ... оказался порванный башлыкъ»; «Башлыки. Старые: ... (прим. авт. – 2 козаки). Маломърные: ... (прим. авт. – 1 козак). Нѣтъ совсѣмъ башлыка: ... (прим. авт. – 1 козак)»

Огляд 6-го Кубанського пластунського батальйону 5 лютого 1911 року: «Башлыки: очень хорошіе и имѣются у встьхъ, за исключениемъ: ... (прим. авт. – 2 козаки) – малы и старые – бракъ».

Цікаво, що під деякими з оглядів стоїть ім'я людини, яка брала у них участь: «Старшій Адъютантъ, Есаулъ Гаденко». І саме він через декілька років стає упорядником книги «Описание формы обмундирования и снаряжения казаковъ Кубанскаго и Терскаго казачьихъ войскъ» (Гаденко). В цій книзі міститься опис та малюнок крою рекомендованого до ужитку в Кубанському козацькому війську башлика із зазначенням форми та розмірів.

⁵ В тексті огляду присутня інформація з іменами та рідними станицями козаків, речі яких були забраковані, але ми пропускаємо цю інформацію.

Мал. 7. Масштабні промальовки башликів: (а) – рекомендованого до ужитку в Кубанському козацькому війську (за К.П. Гаденком); (б, в) – етнографічних грузинських башликів (за Н. Браїлашвілі).

«17. Башлыкъ.»

Конныхъ полковъ – Произвольнаго цвѣта изъ сукна мѣстнаго производства, обшитый черной тѣсьмой. Въ Кубанскомъ войскѣ приняты по преимуществу башлыкъ бѣлаго азіатскаго сукна.

Примѣчаніе. Офіціального распоряженія объ установленіи размѣровъ башлыка для казаковъ не отыскано, присутствія же. часто при осмотрахъ казаковъ составителемъ замѣчено, что г.г. инспектирующие находили башлыкъ всего болѣе удовлетворяющій своему назначенію, при постройкѣ его по формѣ и размѣрамъ, указаннымъ въ прил.» (Мал. 5) (Гаденко 10, 11, Прил. 16).

Переходячи до питання пошиву башлика для реконструкції пластуна, варто звернути свою увагу на етнографічні крої північнокавказьких башликів. Етнографічні колекції, описи, фотографії та малюнки показують досить велику різноманітність форм та розмірів башликів, але, як

не дивно, у нашому розпорядженні майже немає схем їхнього крою. Тому ми були вимушені розширити сферу пошуку на весь Кавказ і віднайшли кілька схем у книзі, присвяченій етнографії Грузії, за авторством Ніно Браїлашвілі (Мал. 6) (Браїлашвили 70-71, 74). Наразі саме ці схеми, разом із рекомендаціями до геометрії та розмірів башликів рекомендованих до ужитку в Кубанському козацькому війську, мають, на думку авторів, стати основою для сучасної реконструкції пластунських башликів (Мал. 7).

Загалом, при пошиві башлика для реконструкції варто притримуватись наступних рекомендацій.

- Використовувати біле вовняне або верблюже сукно натурального кольору полотняного або саржевого переплетіння.
- Використовувати крій із книги К.П. Гаденка (Мал. 7, а) або крій етнографічного кавказького башлика (Мал. 7, б). Останній можна змінити, додавши округлий виріз і

№3 (2021)

- збільшивши ширину лопаті біля нього так, як це зображено на (Мал. 7, в).
- Враховуючи антропометричні розміри власника, дотримуватися рекомендацій у розмірах: загальна довжина від 125 до 135 см; ширина від 60 до 71 см, із розрахунку на те, щоб в одягнутому стані башлик закривав плечі та верхню частину спини; ширина лопатей в нижній частині не менше 13 см.
  - Башлик має містити невеликий розріз у верхній задній частині із повітряними петлями (Мал. 7, б) або без них (“башлык Линейцев”).
  - Башлик обшивається тасьмою або плетеним шнуром, а його колір може бути як під колір сукна, так і чорним. На передній частині башлику мають міститися або посилені круглі отвори (Мал. 7, а) для шнуру, яким башлик можна зав'язати попереду, або сам шнур має бути безпосередньо закріплений до країв башлика (Мал. 7, в).
  - Башлик у першу чергу є елементом одягу для захисту від негоди, який не носить постійно. Використання його як декоративного елементу на урочистих заходах також не обов'язкове.

Бібліографія

- «Aslan-Bek, kazak konvoia namestnika kavkazskago.» *The New York Public Library Digital Collections*, digitalcollections.nypl.org/items/510d47e4-5347-a3d9-e040-e00a18064a99. Accessed 1 July 2021.
- Freytag, Carl. *Russlands Pferde-Racen*. Halle: Druck und verlag von Otto Hendel, 1881.
- Holland, Hyazinth. *Theodor Horschelt: ein Künstlerleben und – Schaffen*. Bamberg: Buchner, 1890.
- «Lineyni kazak na bivake.» *The New York Public Library Digital Collections*, digitalcollections.nypl.org/items/510d47e4-5cf2-a3d9-e040-e00a18064a99. Accessed 1 July 2021.
- “Timm, Vasilii Fedorovich. Zashchitniki Sevastopolia. (1851–1862).” *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Timm,_Vasilii_Fedorovich._Zashchitniki_Sevastopolia._(1851-1862).jpg. Accessed 1 July 2021.
- Stackelberg, Ernest. *Scenes paysages, moeurs et costumes du Caucase dessinés d'après nature par le prince Gregoire Gagarine*. Paris: chez A. Hauser, 1845.
- Агафонов, В. М. и др. *Казачество великое, бесстрашное*. Санкт-Петербург: Славия, 2008.
- “башлык Линейцев.” *sammler.ru*, 13 Декабря 2020, www.sammler.ru/index.php?showtopic=198988. Дата обращения 1 Июля 2021.
- Браилашвили, Нино. *Грузия, какой я ее помню: Этнографические зарисовки*. Тбилиси: Хеловнеба, 1990.
- Великая война в образах и картинах: 1914–1915*. Вып. 1-8. Москва: 1915.
- “Вздохъ пластуна.” *Развѣдчикъ*, Г.ХVI, № 642, 1903, с. 127.
- Гаденко, К.П. *Описание формы обмундирования и снаряжения казаковъ Кубанскаго и Терскаго казачьихъ войскъ*. Ст. Уманская, 1913.
- Горшельт, Теодор. *Кавказские походные рисунки*. Санкт-Петербургъ: Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1896.
- Елисеев, Ф. И. *Казачи на Кавказском фронте 1914–1917: Записки полковника Кубанского казачьего войска в тринадцати брошюрах-тетрадах*. Москва: Воениздат, 2001.
- Елисеев, Ф. И. *Первые шаги молодого хорунжего*. Москва: Рейтар, 2005.
- Клочков, Д.А. *Отличные храбростью. Собственный его императорского величества конвой*. Санкт-Петербург: Славия, 2007.
- “«Кубанский казак во Львове», 1914.” *Golden Section*, 12 Грудня 2005, ua.gs-art.com/auctions/ukrainskaya-i-russkaya-zhivopis-xix-xx-vv-2/catalog/3054/. Дата звернення 1 Липня 2021.
- “Мануков Г.А. Фотография. Прощание со знаменем 6-го Кубанского пластунского батальона.” *Госкаталог.рф*. goskatalog.ru/portal/?fbclid=IwAR01CONf21Zux8aIwwI8uRMeWapF1MzGVHNx2DALY0FXwf8wzv_5mEfEkvQ#/collections?id=21943716. Дата обращения 1 Июля 2021.

- Новицкий, В.Ф., ред. *Военная энциклопедия*. Санкт-Петербург: Т-во И. Д. Сытина, 1911.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. томъ XXXVI. Отдѣлеіе первое. 1861. Отъ № 36490-37190*. СанктПетербургъ: Типографія II Отдѣления Собственной Е.И.В. Канцеляріи, 1863.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. томъ XXXVII. Отдѣлеіе первое. 1862. Отъ № 37827-38621*. СанктПетербургъ: Типографія II Отдѣления Собственной Е.И.В. Канцеляріи, 1865.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. томъ XXXVII. Отдѣлеіе третье. 1862. Отъ № 37827-38621*. СанктПетербургъ: Типографія II Отдѣления Собственной Е.И.В. Канцеляріи, 1865.
- Сборникъ правительственныхъ распоряженій, показачимъ войскамъ. (Съ 1 января 1871 года по 1 января 1872 года)*. Томъ VII. Санкт-Петербургъ: Типографія Г.Шредеръ, 1872.
- Скобцов, Д.Е. *Три года революции и гражданской войны на Кубани*. Книга первая. Париж, 1962.
- Студенецкая, Е.Н. *Одежда народов Северного Кавказа XVIII—XX вв*. Москва: Наука, 1989 г.
- Черных, П.Я. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. Том 1. Москва: Русский язык, 1994.
- Фролов, Б.Е. *Холодное оружие кубанских казаков*. Краснодар: «Диапазон-В», 2009.
- Фролов, Б.Е. “Материалы к «Военному лексикону кубанских казаков».” *Юга.ру*. www.yuga.ru/articles/society/4404.html. Дата обращения 1 Июля 2021.

Сергій Шаменков

Особливості спорядження давньоримських прапороносців I–II ст. н.е.

Ключові слова: *Давній Рим, прапороносець, вексиллярій, щит, шкіра хижаків.*

На підставі комплексу письмових і зображувальних джерел досліджено питання зовнішнього вигляду давньоримських прапороносців I–II ст. н.е.. Розглянуто особливості та зовнішній вигляд їх щитів та шкір хижаків, які часто зображені на головах та плечах прапороносців.

Serhii Shamenkov

Features of the equipment of ancient Roman standard-bearers of the I-II centuries A.D.

Keywords: *Ancient Rome, standard-bearer, vexillarius, shield, skin of predators.*

Based on the body of written and pictorial sources, the issue of appearance of ancient Roman standard-bearers of the I-II centuries A.D. is researched. The features and appearance of their shields and skins of predators, which are often depicted on the heads and shoulders of standard-bearers, is reviewed.

Шаменков Сергій Ігорович

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Shamenkov Serhii

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

Шкіра хижака, накинута на голову та плечі, зображується на багатьох античних рельєфах, і є не лише яскравим оздобленням, головним убором, але й частиною захисного обладунку. Також до специфічного захисного спорядження прапороносців, окрім відмінного від інших солдатів обладунку, відносять невеликого розміру круглі щити – парми. У цій статті розглянуто категорії римських прапороносців та особливості їхнього захисного спорядження (форми щитів) і декору (шкіри тварин) та з'ясовано, які категорії прапороносців мали ці особливості, та чи завжди вони носили шкіри тварин. У своїй статті Дункан Кембел (Campbell “Animal pelts” 46-49) докладно окреслив сучасний погляд на тему спорядження давньоримських прапороносців. За його спостереженнями, з якими ми цілком погоджуємося, немає жодних чітких свідчень того, що прапороносці використовували шкіри вовків, оскільки всі письмові та зображувальні джерела показують лише шкіру левів (левиць), або, в значно менших випадках, ведмедів. При цьому можемо ще раз акцентувати увагу на тому, що шкіру левів використовували аквіліфери, сігніфери, імагініфери та іноді вексиллярії преторіанських підрозділів (Мал. 3, а, в, г, д, е). Вочевидь, використовувалася шкіра або молодих левів та левиць, або азійських левів з помірною гривою, несхожою на гриву сучасних африканських левів. Такий висновок можна зробити із численних римських рельєфів, де голови левів показані невеликими і з антропологічними особливостями будови голів сімейства котячих.

Крім левів, на своїх головах і плечах прапороносці могли носити також шкіри ведмедів, про що згадує Вегетій (Вегетий 251). На фрагменті рельєфу з Музею витончених мистецтв у Бостоні, що експонувався у Ліоні (Мал. 1, а) (“Tête de soldat”), за рисами будови голови тварини виразно видно саме антропологічні особливості голови ведмедя. У цьому випадку шкіра вдягнута поверх шолома. Завдяки цьому рельєфу є можливість порівняти левові та ведмежі голови з іншими зображеннями прапороносців на римських рельєфах. На одному з фрагментів колони Траяна, де показано переправу через Дунай, шкіра одного з сігніферів також виразно відрізняється від інших та теж подібна на ведмежу (Мал. 2, г). Що цікаво, і це видно за іншими скульптурними зображеннями, вочевидь, шоломи під шкірами левів

у більшості випадків прапороносцями не використовувалися. Шкіра, на нашу думку, одягалася на якийсь невеликий головний убір, який видно на рельєфах. Нащічників, як і в випадку шолому на рельєфі з бостонського музею, на колоні Траяна не показано, також там немає ременів чи шнурів (Мал. 2, а-д). Таким чином, це не можуть бути шоломи, бо не показано спосіб їхньої фіксації на голові. Цілком логічно припустити, що в даному випадку мався на увазі якийсь головний убір, наприклад, повстяний, як, можливо, на рельєфі із зібрання Лувр-Ленського художнього музею (Мал. 1, и) (“Lens”). У деяких випадках на античних скульптурах прапороносці взагалі показані без шкір та шоломів (Мал. 1, б, г, д). У легіонах та когортах шкіри котячих, вочевидь, зустрічалися зрідка в аквіліферів та сігніферів на рівні зі шкірами ведмедів.

Згідно з античними зображеннями, шкіри левів та ведмедів зрідка використовувалися цілими і довгими; здебільшого вони відрізані знизу (Мал. 1, є) (“applique”). В деяких випадках показано, що шкіра на шоломі могла бути без морди тварини. Згідно з іншими зображеннями, шкіру не носили цілою: задні лапи та довгий хвіст відрізали, а у деяких випадках шкіра на прапороносцях показана в підрізаному варіанті, не нижчою за середину спини, або навіть ще коротше – підрізану до плечей (Мал. 3, е). Саме в таких варіантах показані шкіри тварин на головах в аквіліфера

Мал. 1. (а) – Рельєф із зображенням голови прапороносця; (б) – вексиллярії з метоп монумента в Адамклиці (© Cristian Chirita); (в) – надгробок сігніфера Pintaius (за A. Domaszewski); (г) – надгробок аквіліфера Cn. Musius (за A. Domaszewski); (д) – рельєф із зображенням прапороносця преторіанських бенефіціаріїв із лускатим щитом; (е) – фрагмент кістяного рельєфу із зображенням вексиллярія (© Klaus-Peter Simon); (є) – кістяний рельєф прапороносця з Луврської колекції (© LouvreCollections); (ж) – надгробний рельєф із зображенням сігніфера (ауксиллярія?) (за A. Domaszewski); (з) – рельєф із зображенням преторіанського вексиллярія (за С.-G. Alexandrescu та R. D'Amato); (и) – фрагмент рельєфу, де зображено преторіанців; виразно видно, що під шкірою лева немає шолому, але показано головний убір.

а

б

в

г

д

е

є

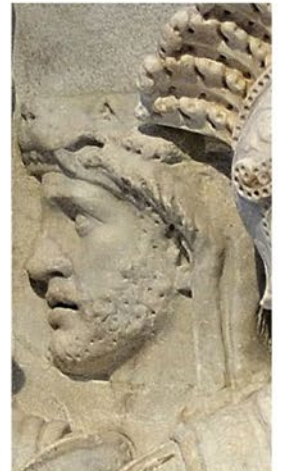
ж

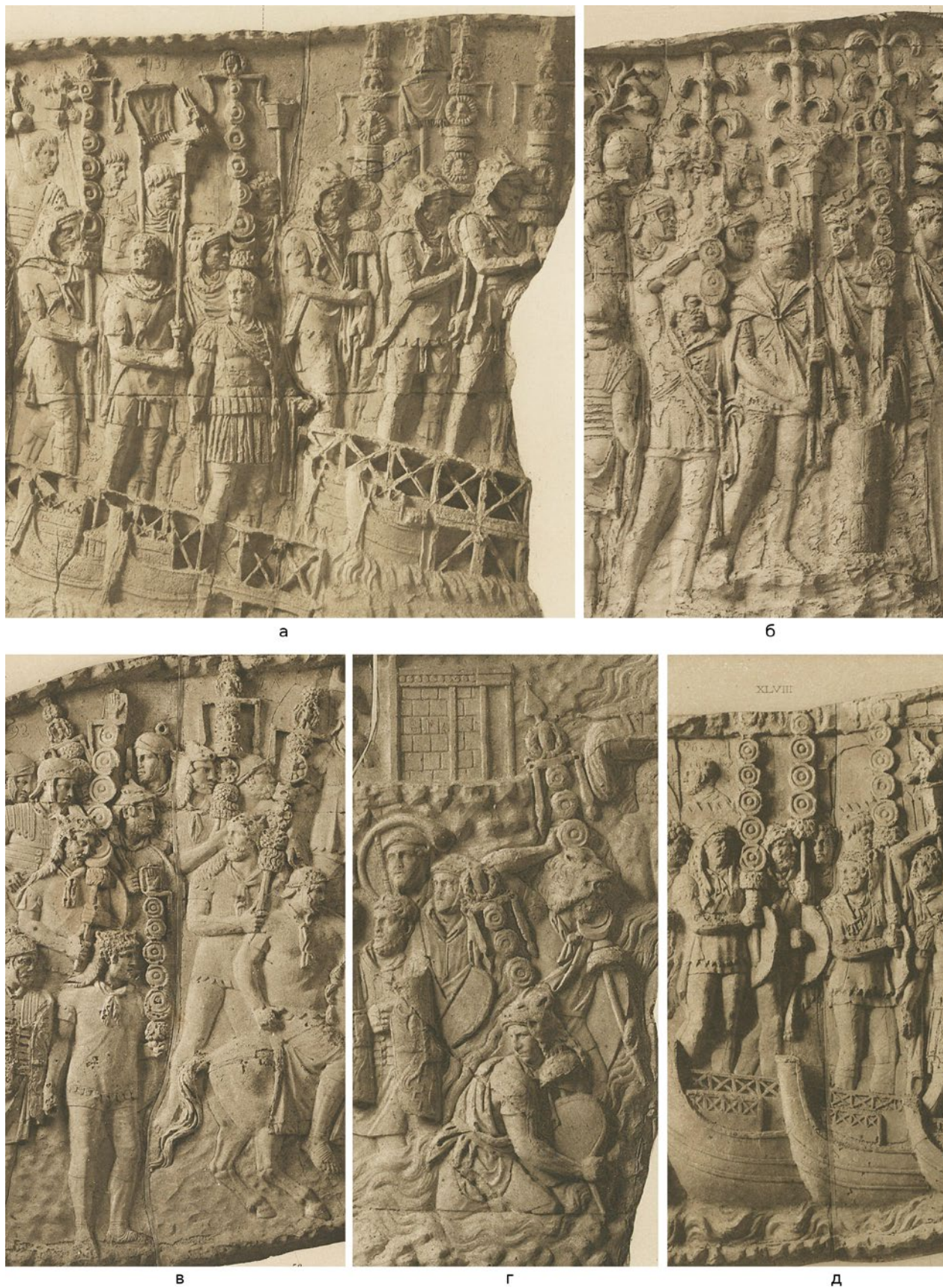

з

и

Мал. 2. Фрагменти Колони Траяна (за Conrad Sichorius) (Sichorius 1896): (а) – аркуш VII; (б) – аркуш XVII; (в) – аркуш XVIII; (г) – аркуш XX; (д) – аркуш XXXV.

№3 (2021)

Мал. 3. Фрагменти Колони Траяна (за Conrad Cichorius): (а) – аркуш XXXVII (Cichorius 1896); (б) – аркуш XLII (Cichorius 1896); (в) – аркуш LXXVII (Cichorius 1900); (г) – аркуш LXXVIII (Cichorius 1900); (д) – аркуш LXXIX (Cichorius 1900); (е) – аркуш С (Cichorius 1900).

Мал. 4. (а) – Сестерцій імператора Гальби (68–69 рр.); (б) – ауреус імператора Адріана (134–138 рр.); (в) – сестерцій імператора Адріана, (г) – сестерцій імператора Адріана (134–138 рр.).

та сігніфера на монеті імператора Адріана з зображенням прапороносців британських легіонів (Мал. 4, б). На іншій монеті Адріана показано сігніфера преторіанців у короткій шкурі та плащі, за ним стоїть вексиларій преторіанської когорти або якогось легіону з непокритою головою (Мал. 4, в). Шкіра на цих зображеннях, як і на багатьох інших, покриває лише голови та плечі. Вкрай рідко, як ми вже зауважили раніше, показані на рельєфах шоломи під шкірами в прапороносців легіонів та когорт. Наприклад, шолом є на надгробку

у сігніфера Пінтая (Pintaius, signifer of Cohors V Asturum) з археологічного музею в Астурії (Мал. 1, в) (Domaszewski 72; “Roman standard-bearer”). Форма голови тварини зруйнована, тому важко сказати, що за тварина малася на увазі, але маленькі вухка та дрібне гладке хутро натякають на те, що це скоріше хтось із сімейства котячих. Шкіра ззаду доходить приблизно до середини спини. Шоломи прапороносців у деяких випадках могли мати металеву маску, як це показано на надгробку сігніфера Луція Фауста (Q. Luccius Faustus) з Майнцу

№3 (2021)

Мал. 5. (а) – Преторіанські прапороносці з рельєфу галереї Боргезе; (б) – надгробок сигніфера Tib. Iulius Pancuius (© Mike Bishop); (в) – сигніфер з Майнцького рельєфу; (г) – рельєф арки Константина (© David Castor); (д) – рельєф арки Константина.

(Domaszewski 35; “Roman standard-bearer”). На деяких зображеннях аквіліфери та сигніфери легіонів показані просто у шоломах, з наверхів яких звисають кінські хвости – це показано, зокрема, на сестерції імператора Гальби (Мал. 4, а) (“RomanEmp”). У той же час, деякі з легіонних аквіліферів та сигніферів взагалі показані без шкір, у плащах і без шоломів. Так, наприклад, показано сигніфера

з Майнцького рельєфу (Мал. 5, в) (“Kaestrich, Pedestals”) – він не носить шкіру на голові, а використовує звичайний вовняний плащ. Звичайні плащі та непокріті шкірою хижаків голови показані на преторіанських прапороносцях з рельєфу, що зберігається у галереї Боргезе в Римі (Мал. 5, а) (“Roma, galleria”), а також в сигніфера Тіберія Юлія Панкуя (Tib. Iulius Pancuius) (Мал. 5, б) (“Neuss Pancuius”).

а

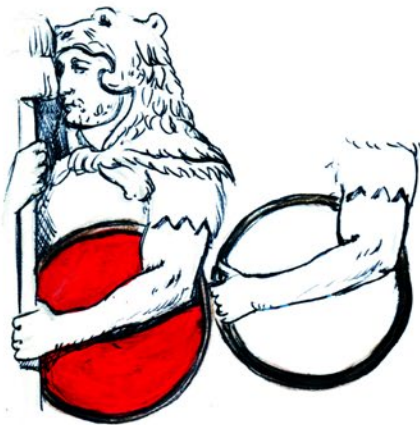
б

в

г

д

Мал. 6. (а) – Розфарбований фрагмент колони Траяна; (б) – реконструкція розпису зі зворотної сторони римського щита; розпис по грунту-гессо виконано натуральними темперними фарбами на основі сухого пігменту, яйця, вина, поверх розпису нанесено натуральний віск (фото автора); (в, г) – фрагменти Колони Траяна аркуші XXXVIII (Cichorius 1896) та LXXXIII (Cichorius 1900); (д) – промальовки автора можливих варіантів кольорів та розписів на круглих пармах.

№3 (2021)

Щити прапороносців

Згідно із зображувальними джерелами, щити мали не всі преторіанські та легіонні прапороносці. Немає щитів на постатях деяких прапороносців з колони Траяна, повністю відсутні щити у прапороносців на метопах із Адамклісі (Мал. 1, б) (“Adamclisi Metope 26”; D’Amato 170), немає їх також у сігніфера та вексиларія преторіанців з постаменту із «Вілли Медічі» (Мал. 1, з) (Alexandrescu 487; D’Amato 171) та на рельєфі з Ефесу (Мал. 1, е). На сестерції Адріана немає щитів в аквіліфера та вексиларія (Мал. 4, в) (“LEU NUMISMATIK”), як немає щитів і в трьох сігніферів з імператорського ауреусу того ж Адріана (Мал. 4, б) (“Lot 281”). Все це каже про те, що щит, вочевидь, не був обов’язковим елементом екіпіровки цих солдатів.

Цікаво виглядає ситуація з формами щитів, які використовували в преторіанських когортах та легіонах. На деяких давньоримських скульптурних пам’ятниках прапороносці показані з невеликими круглими щитами, так званими пармами. Ці солдати ідентифікуються саме з преторіанськими прапороносцями. На деяких із них можна побачити рельєф, що імітує декор-розпис. Так, на пармах преторіанців з колони Траяна можна побачити два види орнаменту, що прикрашає поверхню щита: перший – розділене посередині коло, а другий – виразно показаний лавровий вінок, розташований по колу навколо умбона (Мал. 6 в, г, д). Концентричні кола навколо умбона можуть бути різнокольоровими у кількох варіантах, наприклад так, як на пізнішому за часом надгробку Тіта Флавія Суріліона (Titus Flavius Surillionus) (“Roman standard-bearer”). Лавровий вінок може бути, як йому і слід, зеленого кольору на білому чи червоному тлі. При аналізі зображень прапороносців з колони Траяна було помічено, що такі круглі парми з декором та без нього дійсно показані переважно у випадках, коли зображено преторіанських прапороносців. На те, що на відповідних фрагментах показані саме преторіанці, звернули увагу Маркус Шмогер (Schmoger 514), Альфред Домашевський (Domaszewski 59), Стефан Цехетнер (Zehetner 177-179). На монеті імператора Адріана (Мал. 4, г) (“Browsing Roman”; “Sestertius with bust”) показано сігніфера преторіанців з невеликою пармою, за ним стоять вексиларій легіону зі звичайним скутумом, за яким

стоїть ще один сігніфер з маленькою пармою. Виходячи з цього, можна зробити обережний висновок, що круглі парми використовувалися в першу чергу саме сігніферами-преторіанцями. У той же час, значно рідше вони могли бути і у легіонних прапороносців. Наприклад, такі круглі парми без малюнків на них зафіксовані лише у трьох фігур сігніферів з рельєфу колони Траяна (Мал. 3, а, б), як припускають, першого легіону Мінерви (Legio I Minerva) (Breeze 140). Важко сказати, наскільки це було поширена практика – можливо, ці круглі щити були ознакою саме цього легіону.

Ще одне цікаве зображення міститься на круглому щиті прапороносця преторіанських бенефіціаріїв з рельєфу I ст. н.е. із зібрання Ватиканських музеїв (Мал. 1, д) (“Cancellaria-Relief-Fries”). Зображення на щиті нагадує луску чи листя, що розходить від центру. Стилистично подібний декор міститься на групі вотивних теракотових щитів елліністичного періоду з гробниці в Еритреї, що датуються 310–240-ми рр. до н.е. (із зібрання Музею витончених мистецтв у Бостоні). Всередині цих щитів зображено умбони або малюнки у вигляді горгони Медузи. Тло щита пофарбовано в пурпурно-червоний колір із синіми або сірими лусочками, що розходяться від голови Медузи. Враховуючи те, що римляни багато чого перейняли з елліністичного мистецтва, цілком логічно використати для реконструкції римського щита саме таку кольорову гамму.

Вкрай мало інформації про те, як фарбувалися парми з тильного боку – це показано лише на одному з фрагментів тильної частини парми у преторіанця-сігніфера з колони Траяна (Мал. 6, а). На залишках круглого щита по його краю видно орнаменту у вигляді хвилястих ліній та кола. Крім цього, за описом Веґеція нам відомо, що на тильному боці щита кожного воїна (вочевидь, і в прапороносців) був напис з ім’ям та назвою підрозділу (Веґецій 251). Враховуючи те, що на пам’ятках I ст. н.е. щити з тильної частини пофарбовані у синій чи червоний кольори, можна припустити, що і щити прапороносців мали подібні кольори. Найближчий до нашого часу та загальновідомий скутум з Дура-Европосу взагалі непофарбований з тилу, а один з овальних щитів звідти ж має сине тло та білий орнамент.

Незважаючи на те, що круглі парми без жодного зображення на них зафіксовані у легіонних сігніферів лише двічі на колонні Траяна (Мал. 3, б), саме круглі парми широко використовуються як художниками, так і реконструкторами, без різниці для яких підрозділів. Деякі автори, як наприклад Стефан Дандо-Коллінз, ігноруючи історичні джерела, пропонують різноманітні та далекі від дійсності фантастичні варіанти розписів щитів (Дандо-Коллінз 67, кольорова вставка). Круглі парми не виключення, їх чомусь також було обрано для різних експериментів. На них сучасні художники та реконструктори полюбляють зображувати різноманітні фігури та сюжети за мотивами емблем-дігм: крила, написи з назвою легіону та когорти (в табулах ансатах чи без них), а також сюжети за участю богів, богинь, зодіакальних легіонних символів тощо. Подібна творчість не має під собою історично достовірних прототипів для періоду, що ми розглядаємо (I–II ст.), оскільки все, що нам відомо з сюжетів розписів на пармах – це розпис трьох щитів преторіанців, описаних вище, де немає нічого подібного, а круглі парми легіонних прапороносців взагалі не містять жодного зображення. Така сюжетна лінія відома нам лише за зразками щитів з Дура-Европосу, які датуються початком-серединою III ст. н.е., тобто відстають у часі від I–II ст. на 100–150 чи більше років. Зображення з атрибутикою Юпітера на щитах прапороносців відомі лише на овальному щиті, до розгляду якого ми зараз і перейдемо.

Щити на зображеннях прапороносців легіонів

Як уже було зазначено вище, у двох сігніферів, ймовірно, з 1-го легіону Мінерви, показані круглі парми без розписів (Мал. 3, б), але з огляду на інші джерела це виглядає як виключення. Відомі нам надгробки та рельєфи показують прапороносців не з круглими пармами, а зі щитами інших форм. На фрагменті колони Траяна, де показано переправу через річку, в легіонних сігніферів зображені овальні щити (Мал. 2, г). На монеті імператора Адріана з зображенням прапороносців британських легіонів у сігніфера показано чотирикутний skutum (Мал. 4, в) (“LEU NUMISMATIK”). Такий само skutum та овальний чи шестикутний щит показані в сігніферів та аквіліфера

на сестерції імператора Гальби (Мал. 4, а). В книзі Альфреда Домашевського наведено промальовку зображення сігніфера (ауксіларія?) з надгробного рельєфу з Ragusavecchia (Мал. 1, ж) (Domaszewski 74), який у лівій руці тримає овальний щит. На надгробку сігніфера Луція Фауста (Q. Luccius Faustus) з Майнцу показано овальний щит. На колонні Траяна на одному фрагменті (Мал. 3, г) показано вексиларія з овальним щитом. На надгробку Гнея Мусія (Gn. Musius), аквіліфера XIV легіону Геміна в якості декору-розпису щита виразно показана атрибутика Юпітера: веретено, блискавки, табула ансата з чистим полем (Мал. 1, г) (Domaszewski 29; “Tombstone of Gnaeus Musius”). Принагідно зауважимо, що на жодному відомому нам римському щиті: круглій пармі, шестикутному, чи овальному щиті, як і на жодному з відомих скульптурних зображень чотирикутних skutumів, всередині табули ансати, якщо вона зображена на лицевій поверхні, не міститься напису приналежності до якогось легіону – це сучасні вигадки-інтерпретації.

Розпис лицьової частини круглого щита в прапороносців легіонів найчастіше міг бути простим, в один колір, без будь-яких малюнків, як це видно на деяких щитах з колони Траяна. Як виглядав розпис овольного щита, можна побачити на прикладі надгробку аквіліфера Гнея Мусія (Gn. Musius) (Мал. 1, г). Також логічно припустити, що існували пофарбовані в один колір, необтяжені розписами варіанти. Те, як могла бути пофарбована тильна частина овольного щита, можна побачити знов-таки на фрагменті з колони Траяна, де одразу на трьох овольних щитах піхотинців показаний орнамент (Мал. 6, а) (“Romans to paint Trajan’s Column”). Із згаданим фрагментом пощастило ще й тим, що у 1970-х роках італійський археолог та мистецтвознавець Рануччіо Б’янкі саме з цим фрагментом здійснив спробу реконструкції кольору за аналізом залишків фарби. В результаті ми знаємо, що тильну частину овольних щитів було пофарбовано в різні відтінки червоного, з орнаментом по краю у вигляді хвиль білого кольору (Мал. 6, б).

Мал. 7. Реконструкція вексиларія Тірської вексиларії Військ Нижньої Мезії доби імператорів Траяна–Адріана (кінець I – початок II ст. н.е.).

Мал. 8. Шолом з чеканною мідною маскою і кінським хвостом, прикріпленим до наверхшя.

Що носили на голові вексиллярії в легіонах?

Ще цікавішою, протилежною від усталених уявлень, виглядає ситуація з головними уборами у вексилляріїв. Нагадаємо – вексиллярії були прапорноносцями, які носили прапор-вексиллу окремих виділених загонів від одного чи кількох легіонів кількістю від кількох центурій до когорти (Campbell “Who were Hyginus” 54-57). Вексилла – прямокутний лляний прапорець переважно червоного кольору з зображенням богині Вікторії – Перемоги, або з абрєвіатурою – короткою назвою підрозділу чи легіону. Достовірних джерел на те, щоби на поверхню вексилли наносили якісь інші зображення у вигляді інших богів чи легіонних зодіакальних символів, немає. Вексилла носилася на списі, а в деяких випадках у якості наверхшя ставили римського орла або скульптурне зображення богині перемоги. Наприклад, орла можна побачити на вексиллі однієї з метоп монумента Адамклісі (Мал. 1, б), на одному з рельєфів арки Константина, взятого зі споруди часів імператора Траяна (Мал. 5, г) (“Marcus Aurelius”), а пізніше – також на монетах наступних імператорів:

Траяна Деція (р.п. 249–251), Еміліана (р.п. 253) та Філіппа I Араба (р.п. 244–249).

Аналіз давньоримських зображень вексилляріїв легіонів та когорт показав, що більшість постатей показана на них у шоломах або з непокритою головою, без хутра тварин на голові.

Наведемо приклади зображень, де показані вексиллярії в шоломах та без натяку на шкіру тварин. Так, на монеті імператора Адріана з зображенням прапорноносців британських легіонів вексиллярій показаний у шоломі, який зверху прикрашений кінським хвостом (Мал. 4, в) (“LEU NUMISMATIK”). На кістяному рельєфі з Ефесу, де зображено імператора Траяна з військом, вексиллярій також носить шолом (Мал. 1, е) (“EfesMuseumElfenbein2”). На тих рельєфах арки Константина, що були вмонтовані з пам’ятників часів Траяна, зображено вексилляріїв у шоломах, з нашоломними фігурами з рослинним мотивом, або з плюмажем з пир’я (Мал. 5, д) (“ArcoCostRilMAurS3-4”). На колоні Траяна на одному фрагменті (Мал. 3, г) показано вексиллярія в шоломі та з овальним щитом.

№3 (2021)

На метопах монументу в Адамклісі всі вексиллярії показані з непокритими головами, без шоломів чи хутра тварин на голові (Мал. 1, б). В багатьох випадках на колоні Траяна вексиллярії взагалі, як преторіанців, так і легіонів та когорт, показані без шоломів та шкір тварин.

Висновки

Аналіз зображень приводить до таких висновків. Аквиліфери преторіанців зображуються в іконографічних джерелах у шкурах левів, сігніфери преторіанців – у шкірах левів без шоломів під шкірами. Вексиллярії преторіанців зображуються як у шкірах, так і без них, без шоломів під шкірами, або з непокритою головою. Аквиліфери та носії знаків легіонів зображуються як у левових шкірах, так і без них з непокритою головою, сігніфери легіонів та когорт зображуються у левових та ведмежих шкірах, з шоломами чи без, або без головних уборів. Сама шкіра з хутром могла бути короткою до плечей, або по пояс; задня частина шкір, задні лапи та

хвости шкір прапороносців у більшості випадків, вочевидь, відрізалися. Вексиллярії легіонів і когорт зображуються без шкір на голові, в шоломах, іноді прикрашених кінськими хвостами, або без будь-яких головних уборів – з непокритою головою (Мал. 7, 8).

У тих прапороносців преторіанців, хто був озброєний щитами, вони мали форму кола, або повторювали форму легіонерського скутума. Щити мали розписи у вигляді поділеного кола, лаврового вінка або голови горгони Медузи з сірими чи синіми лусочками навколо, на пурпурному тлі щита. У прапороносців легіонів та когорт в переважній більшості випадків зафіксовані овальні щити. Лише на кількох посталях на колоні Траяна у прапороносців показані круглі парми без жодних малюнків на них. Вочевидь, тло щита фарбувалося просто в один колір. Із аналізу джерел стає зрозумілим, що парми в легіонах і когортах використовувалися вкрай рідко, без зображень, натомість переважали саме овальні щити, на яких могли наноситися різні зображення.

Бібліографія

- “Adamclisi Metope 26.” *Wikimedia Commons*, 30 July 2008, commons.wikimedia.org/wiki/File:AdamclisiMetope26.jpg. Accessed 1 July 2021.
- Alexandrescu, Cristina-Georgeta. “Identifying finds of Roman standards: Tops for vexillum and composite standards.” *Identități culturale locale și regionale în context european: studii de arheologie și antropologie istorică: in memoriam Alexandri V. Matei*. Cluj-Napoca: Editura Mega, 2010, p. 479-488.
- “applique – Louvre Collections.” *Louvre site des collections*, 16 January 2020, collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010255450. Accessed 1 July 2021.
- “ArcoCostRilMAurS3-4.” *Wikimedia Commons*, 28 August 2017, commons.wikimedia.org/wiki/File:ArcoCostRilMAurS3-4.jpg. Accessed 1 July 2021.
- Breeze, David J. “The flag of legion II Augusta on the Bridgeness distance slab.” *The Society of Antiquaries of Scotland*, vol. 119, 1989, p. 133-142.
- “Browsing Roman Imperial Coins of Hadrian.” *Ancient Coins Roman, Greek, Byzantine and Celtic Numismatic Reference for Attribution and Values*. www.wildwinds.com/coins/ric/hadrian/i.html. Accessed 1 July 2021.
- Campbell, DuncanB. “Animal pelts in the Roman army – How to dress a standard-bearer.” *Ancient Warfare*, XII.3, 2018, p. 46-49.
- Campbell, DuncanB. “Who were Hyginus’ Vexillarii?” *Ancient Warfare*, XI. 5, 2018, p. 54-57.
- “Cancelleria-Relief-Fries A.” *Wikimedia Commons*, 21 November 2018, commons.wikimedia.org/wiki/File:Cancelleria-Relief-Fries_A.jpg. Accessed 1 July 2021.
- Cichorius, Conrad. *Die Reliefs der Traianssäule*. Berlin: G. Reimer, 1896.

- Cichorius, Conrad. *Die Reliefs der Traianssäule*. Berlin: G. Reimer, 1900.
- D'Amato, Raffaele. *Arms and Armour of the Imperial Roman Soldier: From Marius to Commodus, 112 BC–AD 192*. London: Greenhill Books, 2009.
- Domaszewski, Alfred. *Die Fahnen im romischen Heere*. Wien, 1885.
- “EfesMuseumElfenbein2.” *Wikimedia Commons*, 15. September 1991, commons.wikimedia.org/wiki/File:EfesMuseumElfenbein2.jpg. Accessed 1 July 2021.
- “Kaestrich, Pedestals, A2: Marching soldiers.” *Livius*, www.livius.org/pictures/germany/mainz-mogontiacum/mainz-kaestrich/kaestrich-pedestals-a2-marching-soldiers/. Accessed 1 July 2021.
- “Lens (Pas-de-Calais) – Musée du Louvre-Lens.” *Flickr*, 17 March 2016, www.flickr.com/photos/morio60/27851842664/in/album-72157670275914500/. Accessed 1 July 2021.
- “LEU NUMISMATIK ZURICH – INFORMATION.” *Collectors Universe*, 30 July 2017, forums.collectors.com/discussion/984792/leu-numismatik-zurich-information. Accessed 1 July 2021.
- “Lot 281. Hadrian augustus, 117 – 138.” *Sixbid*, www.sixbid.com/sales/numismatica-ars-classica-zurich/6447/the-roman-empire/5364977/hadrian-augustus-117-138. Accessed 1 July 2021.
- “Marcus Aurelius relief, Liberalitas, Clementia.” *Wikimedia Commons*, 10 October 2020, commons.wikimedia.org/wiki/File:Marcus_Aurelius_relief,_Liberalitas,_Clementia.jpg. Accessed 1 July 2021.
- “Neuss Pancuius. Tombstone of the auxiliary standard bearer...” *Flickr*, www.flickr.com/photos/thearmaturapress/6869202573/. Accessed 1 July 2021.
- “Roma, galleria borghese, portico, frammenti del grande fregio traiano.” *Wikimedia Commons*, 2 February 2019. Thumbnail for version as of 20:08, 2 February 2019, commons.wikimedia.org/wiki/File:Roma,_galleria_borghese,_portico,_frammenti_del_grande_fregio_traiano,_01_adlocutio.jpg. Accessed 1 July 2021.
- “Roman Emp., Galba, Sestertius ca. Dec 68.” *iCollector.com*, www.icollector.com/Roman-Emp-Galba-Sestertius-ca-Dec-68_i8604490. Accessed 1 July 2021.
- “Roman standard-bearer tombstones.” *Ancient Warfare*, 25 May 2017, www.karwansaraypublishers.com/awblog/roman-standard-bearer-tombstones/. Accessed 1 July 2021.
- “Romans to paint Trajan’s Column – with light!” *Roman Times*, 26 February 2010, ancienttimes.blogspot.com/2010/02/romans-to-paint-trajans-column-with.html. Accessed 1 July 2021.
- “Tête de soldat MBALyon 2018.” *Wikimedia Commons*, 3 January 2019, commons.wikimedia.org/wiki/File:Tête_de_soldat_MBALyon_2018.jpg. Accessed 1 July 2021.
- “Tombstone of Gnaeus Musius, standard bearer of Legio XIV Gemina, 1st century AD, Landesmuseum, Mainz.” *Wikimedia Commons*, 5 September 2013, commons.wikimedia.org/wiki/File:Tombstone_of_Gnaeus_Musius,_standard_bearer_of_Legio_XIV_Gemina,_1st_century_AD,_Landesmuseum,_Mainz_(9682968874).jpg. Accessed 1 July 2021.
- Schmoger, E.V.M. “The Roman vexillum.” *Proceedings of the XX International Congress of Vexillology*, Stockholm, 2003, p. 511–542.
- “Sestertius with bust of Hadrian.” *Flickr*, www.flickr.com/photos/malchev/28371970973/. Accessed 1 July 2021.
- Zehetner, Stefan. *Der Signifer. Stellung und Aufgaben in der Kaiserzeitlichen Armee Wien*, Angestrebter akademischer Grad Magister der Philosophie, Wien, 2009, www.academia.edu/1869322/Der_Signifer.
- Веgefий, Ренат Ф. “Краткое изложение военного дела.” *Вестник древней истории*, 1 (10), 1940, с. 231–293.
- Дандо-Коллинз, С. *Легионы Рима. Полная история всех легионов Римской Империи*. Москва: Центрполиграф, 2015.

Сергій Шаменков

Одяг та спорядження королівських мушкетерів роти «Mousquetaires de la maison militaire du roi de France» періоду правління короля Людовика XIII. Частина 1.

Ключові слова: *королівські мушкетери, плащ-casaque, одяг, озброєння, XVII ст.*

На підставі комплексу письмових і зображувальних джерел досліджено питання зовнішнього вигляду мушкетерів роти «Maison du Roi» 20–30-х рр. XVII ст. Розглянуто розвиток та зовнішній вигляд найбільш відомого предмету гардеробу мушкетерів – плаща «casaque», інших елементів вбрання та озброєння мушкетерів. На основі представлених матеріалів було створено графічні реконструкції зовнішнього вигляду королівських мушкетерів 20–30-х рр. XVII ст.

Serhii Shamenkov

Clothing and equipment of the royal musketeers of the Company “Mousquetaires de la maison militaire du roi de France”, period of the reign of King Louis XIII. Part 1

Keywords: *royal musketeers, casaque cloak, clothing, weapons, 16th century.*

Based on a set of written and pictorial sources, the question of the appearance of the musketeers of the Company Maison du Roi in 1620s-1630s is researched. The development and appearance of the most famous item of the musketeers' clothing – the “casaque” cloak, other elements of clothing and weapons of the musketeers are reviewed. On the basis of the materials presented, graphic reconstructions of the appearance of the royal musketeers in 1620s – 1630s were created.

Шаменков Сергій Ігорович

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Shamenkov Serhii

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

«Три мушкетери» – хто не чув про них, хто не читав, не грав у мушкетерів у дитинстві? Ймовірно, це один з найвідоміших образів, що прийшов до нас з романів Александра Дюма. Блакитний плащ із хрестом, капелюх і шпага – хто не був захопленим цим образом? Але, як відомо, реальний д'Артаньян жив і служив у роті мушкетерів у більш пізній період, і служив Кардиналу, а сама історія подана в романі в сильно зміненому, подекуди у спотвореному вигляді. Але що залишається незмінним, так це події, що лягли в основу роману. Це тема змов, історія з підвісками королеви, яка відбувалася у 1625 р., про що детально та зі смаком описано в статті Є. Глаголевої (Глаголева 78-87), та облога Ла-Рошелі, що закінчилася в 1629 р. капітуляцією міста. Дійові особи роману – мушкетери – переставлені так, як було зручно автору. Але уявімо, що вони дійсно існували у 1626–1629 рр., та далі у 1630-ті рр. та дійсно взяли участь у реальних подіях. Як би вони виглядали та в що були б одягнуті?

Численні ілюстрації до роману, і такі ж численні екранізації не претендують на історичну достовірність у силу свого жанру. Костюми в них представлені досить умовно, хіба що за винятком найбільш достовірних ілюстрацій авторства відомого французького фахівця з історії костюма, Моріса Лелуара. Гадаю, шанувальникам військової історії, а можливо і тим, хто знайомий із творчістю А. Дюма, було б цікаво дізнатися, як насправді виглядали речі королівських мушкетерів часу дії роману, в часи Людовика XIII? На частину з цих питань ми відповімо в даній статті.

На жаль, велика кількість документів, пов'язаних з гвардійцями роти «Maison du Roi» загинули під час двох революцій та війн, тому ми використовуємо ті писемні згадки очевидців та гравюри сучасних подіям митців, що збереглися.

Рота мушкетер «Maison du Roi» була заснована в 1622 р. і квартирувала в Парижі, поблизу Лувра. При своєму формуванні рота налічувала 100 рядових мушкетерів, 1 капітана, 2 лейтенантів і 4 корнетів, а її загальна кількість доходила до 130 осіб (Danjou 432). Першим її командиром був капітан де Монтале (M. de Montalet). Капітаном роти вважався сам король, а з 1634 р. фактично командував ротою капітан-лейтенант Жан-Арман де Пейре, граф де Тревіль (Jean-Armand du Peyrer, le comte de Tréville).

Мушкетери «Maison du Roi» зараховувалися до «гвардії за межами Лувру». Мушкетери повинні були супроводжувати короля, пересуваючись верхи по двоє попереду іншої охорони (Jaurgain 4), також вони супроводжували короля в військових кампаніях, у яких він брав участь.

Іконографічних джерел, де були б показані мушкетери «Maison du Roi» періоду правління Людовика XIII, збереглося вкрай мало. Фактично відомо кілька зображень гвардійців і мушкетерів другої половини 20-х рр., трохи краще йдуть справи з 30–40-ми рр. XVII ст. Одними з найважливіших зображувальних артефактів епохи є живописні панелі в будинку Кардинала, які зображують події військових компаній короля та Рішельє у 1620–1630 рр. На цих панелях є зображення різних підрозділів, у тому числі королівських мушкетерів і мушкетерів гвардії Кардинала. Панелі були створені за життя Кардинала в 1630-х рр., і зображають ряд цікавих особливостей в одязі та спорядженні. Доповнюють іконографічний ряд гравюри кількох відомих митців того часу, в тому числі і початку 1640-х рр. за авторством Стефано делла Беллі (Stefano della Bella) та малюнки до кількох мап.

Плащ «Casaque»

Найбільш упізнаваний та оспіваний предмет гардеробу мушкетерів «Maison du Roi» – це звісно плащ, з якого і слід почати. Шевальє Песігюр (Jacques de Chastenet, Seigneur de Puységur) у своїй книзі згадує про створення підрозділу мушкетер наприкінці 1622 р., і про те, що вони носили плащ «а-ля козак»: *«quelle me força de prendre une casaque de Mousquetaire»* (Chastenet 35). Але в мемуарах не сказано буквально, з якого часу та якої конструкції був той плащ. Скоріше за все, в даному випадку мається на увазі котта – продовження еволюції середньовічних королівських «Cotte d'Armes». Цілком можливо, що на ранньому етапі створення мушкетери носили не лише плащі, а й котти, схожі на аналогічний одяг інших гвардійських підрозділів «Будинку короля» того часу. Котти не мали довгих сегментів на руках, а рукави були короткими. На такий фасон одягу натякає полотно другої половини 1620-х рр., яке приписують митцям із так званого «кола Вранкса», що зображує полювання короля Людовика XIII («Louis XIII à la chasse»). Тут ми спостерігаємо двох вершників, що супроводжують короля,

а

б

Мал. 1. (а) – Картина Клода Лоррена «Le Pas de Suse forcé par Louis XIII», 1629 р.;
(б) – фрагмент панелі в будинку Кардинала «Prise de Privas, 28 mai 1629».

а

б

в

г

Мал. 2. (а) – Гравюра Абрахама Босса «Les Forces de la France soubz le Regne du Tres-crestien & tres victorieux Monarque Louis le Juste», 1627 p. (© National Galleries of Scotland);

(б) – гравюра Абрахама Босса «Облога Корбі 1636 року» (© Royal Collection Trust);

(в) – гравюра Ніколя Кошена «Plan de la ville et chasteau de Vappaume au comté d'Artois, assiégé par l'armée du Roy très chrestien Louys XIII», 1641 p. (© Gallica);

(г) – гравюра «Plan de la ville de Lens en Artois assiégée par l'armée du Roy très chrétien Louis XIII» 1640-і роки (© Gallica).

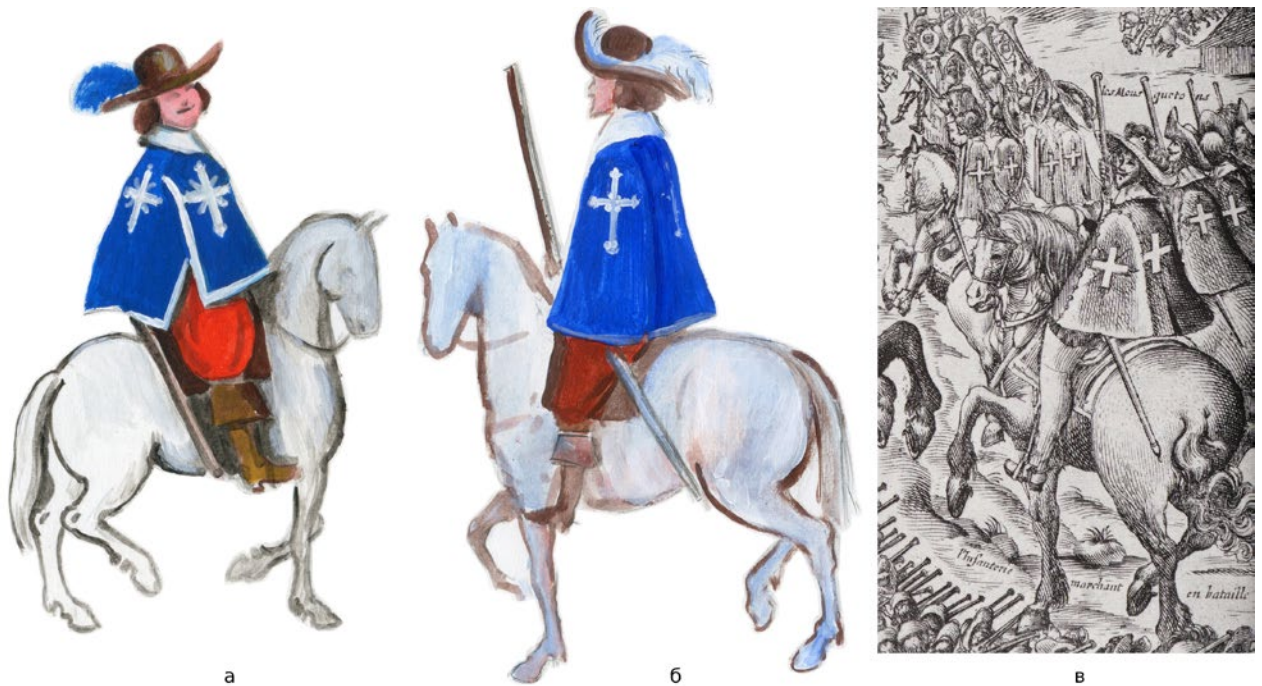
одягнутих у сині котти з білими хрестами. Можливо, тут ми бачимо спеціальний варіант верхнього одягу для полювання, але не виключено, що в перші роки після створення роти мушкетерів вони носили саме такий варіант котт. З більш пізніх описів нам відомо, що в подальшому варіанти фасонів плащів різнилися, як і матеріали, з яких вони виготовлялися. Так само сині плащі, але без подробиць, фігурують на полотні 1629 р. авторства Клода Лоррена (Claude Le Lorrain) «Le Pas de Suse forcé par Louis XIII» (Мал. 1, а) («Le pas de Suse»). На полотні показані сурмачі, а на задньому плані – фігури в синіх плащах. На ряді полотен і гравюр, на яких показана гвардія, у тому місці, де згідно з родом служби повинні бути присутніми мушкетери, ми власне плащів і не бачимо; можливо, вони носилися далеко не кожного разу. Так, на полотні, що зображує Людовика XIII під час облоги Прива «Prise de Privas, 28 mai 1629» (Мал. 1, б) (Thion 15; «Prise de Privas»; «Ardèche»), на гвардійцях, які супроводжують короля, ми не бачимо жодного мушкетерського плаща. Хронологічно одні з перших плащі «casaque», можливо, саме у мушкетерів короля, показані на гравюрі 1627 р. за авторством Абрахама Босса (Abraham Bosse) «Les Forces de la France soubz le Regne du Tres-crestien & tres victorieux Monarque Louis le Juste» (Мал. 2, а) («Les Forces de la France»). Гравюра показує парад королівських військ за участю самого Короля та Герцога Орлеанського на першому плані. На вершниках уже видно плащі з хрестами, але вони показані на тлі та досить умовно.

Від тих примітивно прямокутних конструкцій, що зображені в кінострічках та на різних ілюстраціях до роману «Три мушкетери», реальні плащі мушкетерів відрізнялися рядом конструктивних особливостей та декором. Багато сучасних художників зображують плащі мушкетерів в утрованій, спрощеній формі за сформованими кліше, не задаючись питанням про особливості їхньої конструкції та декору. Судячи з відомих нам гравюр, можна припустити, що станом на 1627 р. фасон плаща «casaque» цілком склався. Він складався з чотирьох деталей-сегментів трапецієподібної форми: двох великих, що формували передню і задню частину, а також двох інших, що закривали руки. Зверху на горловині та по нижній частині спереду плащ міг мати невеликі розрізи. По краях сегментів могли

нашиватися гудзики та пробиватися петлі. Такі плащі можна було носити у різний спосіб – застібнутими і розстібнутими.

По краях та розрізах плащ прикрашали срібним галуном, а на сегментах нашивали хрести, які, ймовірно, ведуть своє походження від білих хрестів, які ставили французькі солдати на своїх коттах ще з часів короля Карла VI. Мушкетерські плащі часів Людовика XIII, в той період, коли їхнім капітаном був де Тревіль, описані так: «*ont tous la casaque bleue avec la croix d'argent; leur capitaine est monsieur de Tréville*» (Danjou 432). Також у джерелах згадується матеріал, з якого виготовляли плащі мушкетерів часів Людовика XIII: «*drap bleu*» (блакитне сукно-драп) і срібні хрести: «*casaque bleue avec la croix d'argent*» (Jaugain 4). Де Тревіль став капітаном мушкетерів у 1634 р., тож цей опис плаща також можна датувати так само, ширше – початком 30-х рр. XVII ст. Ймовірно, у мушкетера було кілька плащів для різних потреб та варіантів служби, один з варіантів описаний більш детально: «*moire bleue, doublée de rouge, brodée de 4 croix fleur de lysées en velours blanc d'un dessin magnifique et agrémentée d'or et d'argent*» (Martin 13). З цього тексту випливає, що блакитна тканина – це муар із шовку з характерним малюнком фактури, з хвилеподібними переливами тканини. В якості підкладки вказана червона тканина, хрести з ліліями з білого велюру, прикрашені золотом і сріблом. Можливо, кант по краях плаща, який присутній на численних зображеннях, також був з того ж білого велюру або металізованого галуна. Климент Боссон (Clément Bosson), описуючи плащ мушкетерів часів Людовика XIII, наголошує на тому, що він був короткий, доходив до крупа коня, розширявся донизу, мов пелерина, та мав чотири білі хрести: «*la casaque bleue, fort courte, puisqu'elle s'arrête sur la croupe du cheval; c'est une sorte de pèlerine, à larges manches ouvertes, sur laquelle ressortent quatre croix blanches: une de chaque côté, une devant, une derrière*» (Bosson 10, 11). Треба звернути увагу на те, що білі хрести згадані без флам, що виходять з їхніх кутів.

У пізнішому за часом джерелі «Journal d'un voyage à Parisen 1657–1658» плащ мушкетерів описаний вже наступним чином: «*casaque bleue avec de grandes croix d'argent à flammes d'or qui finissent en fleur de lis. Sur toute la casaque il y a un grand galon d'argent*» (Villers 54) – синій плащ «casaque» з великими срібними хрестами, що

Мал. 3. (а) – Мушкетер з панелі в будинку Рішельє «Siège de La Rochelle» (промальовка автора);
 (б) – мушкетер з панелі в будинку Рішельє «Réduction de Nîmes, 4 juillet 1629» (промальовка автора);
 (в) – гравюра Абрахама Босса «Облога Корбі 1636 року».

закінчуються квіткою лілії, полум'я з золота. На всіх плащах «*casaque*» по краю є велика срібна тасьма. У тексті акцентують увагу на великих хрестах і полум'ї з золота по кутах, але, судячи з зображень, у різні періоди вони бували різних видів. Як бачимо, в описах декору плащів знов відсутній такий елемент декору, як червоні язички полум'я – флами. Флам не видно на картині «Réduction de Nîmes, 4 juillet 1629» (Мал. 3, б) («Réduction de Nîmes»). Вперше флами, вочевидь срібні або білі велюрові, показані на живописній панелі з будинку Рішельє «Siège de La Rochelle» (Мал. 3, а) («Siège de La Rochelle»), яку, вірогідно, виконали на початку 30-х рр. XVII ст. На гравюрі «Облога Корбі 1636 року» авторства, ймовірно, Абрахама Босса (Мал. 2, б) («Map of the siege of Corbie»), у мушкетерів на плащах показано всього по одній хвилястій фламі, яка виходить з чотирьох кутів хреста. Так само по одній фламі показано на іншій гравюрі на тему тієї ж облоги (Мал. 3, в) (Chartrand 18; «Louis XIII (1601-1643)»). На малюнку «tre figure di moschettieri, due in piedi in duello» авторства Стефано делла Белли, із зібрання галереї Уфіцци (Galleria degli Uffizi), на плащі мушкетера є хрести, але флами знову не показані (Мал. 4, б) («tre figure di moschettieri»).

Три язички полум'я з'являються тільки на чорно-білих малюнках С. делла Белли, які датуються початком 40-х рр. XVII ст. (Мал. 4, а) («Two musketeers with drums»). Можливо, вони були вже золотими шитими, подібно до описаних вище, або, як варіант, білими з велюру чи срібними. Мушкетера в плащі з невеликими хрестами, з кутів якого виходить по одній фламі, показано на гравюрі 1641 р. роботи Ніколя Кошена (Nicolas Cochin) «Plan de la ville et chateau de Vappaume au comté d'Artois, assiégé par l'armée du Roy très chrestien Louys XIII» (Мал. 2, в) («Plan de la ville et chateau de Vappaume»). Невеликі хрести на плащах також показані на кількох гравюрах початку 1640-х рр., зокрема на гравюрі «Plan de la ville de Lens en Artois assiégée par l'armée du Roy très chrétien Louis XIII» (Мал. 2, г) («Plan de la ville de Lens»).

Виходячи з наведених вище джерел, можна дійти висновку, що на мушкетерських плащах другої половини 20-х рр. XVII ст. були лише хрести з ліліями, без однієї чи трьох флам, а самі хрести не мали сталої форми. Вперше до хрестів додано білі велюрові флами, вочевидь, наприкінці 1620-х рр., можливо навіть на передодні осади Ла-Рошелі. Такі білі велюрові чи

а

б

в

Мал. 4. (а) – Малюнок Стефано делла Белли «Two muskateers with drums on horseback following a procession to the right», 1642–1645-і роки (© The Metropolitan Museum of Art);

(б) – малюнок Стефано делла Белли «tre figure di moschettieri, due in piedi in duello» (© Galleria degli Uffizi);

(в) – мушкетер кінця 1630-х – початку 1640-х рр. (малюнок автора).

срібні флами ми бачимо на плащах мушкетерів на живописній панелі з будинку Рішельє «Siège de La Rochelle» («Siège de La Rochelle»), намальованої на початку 1630-х рр. Але не виключено,

що такі флами намальювали тому, що вони вже були на плащах на час осади Ла-Рошелі у 1628 р. Такі флами, що виходять з кутів хрестів, почали зображувати з початку 1630-х рр., по одній, а

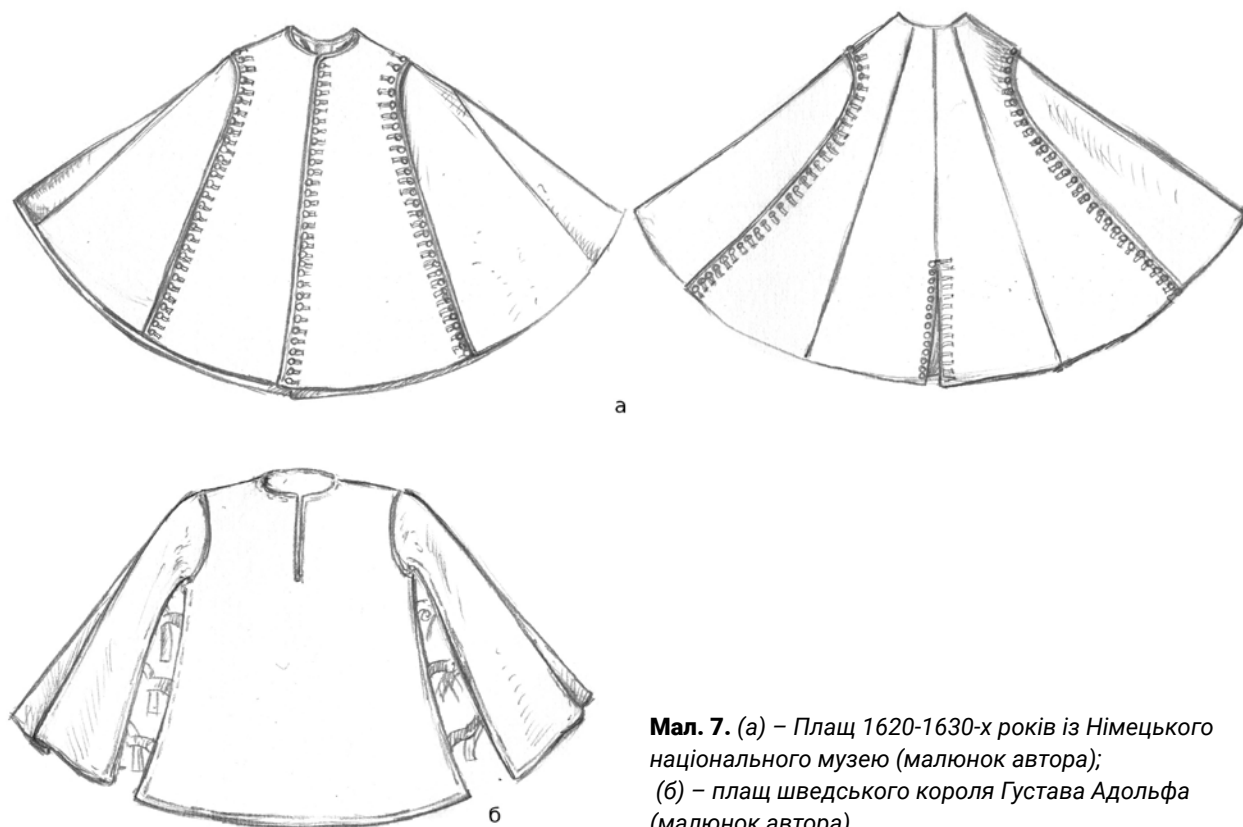

Мал. 5. Мушкетер зі слугою, 1627-1630-і роки (малюнок автора).

Мал. 6. Мушкетер, 1628-1630-і роки (малюнок автора).

Мал. 7. (а) – Плащ 1620-1630-х років із Німецького національного музею (малюнок автора);
(б) – плащ шведського короля Густава Адольфа (малюнок автора).

потім по три флами. З початку 1640-х рр., вже під кінець правління Людовика XIII, стали зображувати виключно по три флами, які могли бути срібними, білими велюровими або золотими (Мал. 4, в). Флами в червоному кольорі використовувалися пізніше, під час відтворення підрозділу мушкетерів і поділу на дві роти за часів Людовика XIV. Червоні флами розташовувалися в кутах хрестів у першій роті, а в другій роті використовувалися жовті флами (Boullier 100).

На низці зображень видно гудзики, на які могли застігатися секції плаща. Вони могли утворювати як суцільну дзвоноподібну конструкцію, так і застігатися на боках та рукавах, формуючи таким чином куртку. У тих випадках, коли гвардійські мушкетери показані на гравюрах, добре видно, що, в залежності від часу створення гравюру, плащі мають різний крій та силует. На одних лінійках плеча показана висока, сегменти на рукавах розширюються донизу, а на інших показані більш прямокутні лопаті і занижена лінійка плеча, що нагадує думку про те, що використовувалися різні варіанти крою такого типу плащів. Можливо, в другій половині 20-х – на початку 30-х рр. деталі плаща мали більш прямокутну форму, дещо розширюючись донизу, а з другої

половини 30-х рр. XVII ст. геометрія сегментів плащів змінилася, і вони отримали виражену трапецієподібну чи дзвоноподібну форму. Так, більш прямокутний крій деталей і низьку лінійку плеча показує зображення загону королівських мушкетерів на карті облоги Корбі в 1636 р. «Plan au vray de la ville et siège de Corbie. 1637» (Мал. 2, б) («Map of the siege of Corbie»). На іншій гравюрі, присвяченій тим само подіям, показані плащі з завищеною лінійкою плеча, застібнуті на гудзики, з дзвоноподібним силуетом («Louis XIII (1601-1643)»), що нагадує силует плаща з німецького Національного музею («Umhang (T549)»). На гравюрах Стефано делла Белли показані мушкетери кінця 30-х – початку 40-х рр. XVII ст. (Мал. 4, а) («Two muskateers with drums»). Добре видно, як бічні сегменти розширюються донизу, так само як розширюються донизу передня і задня частини плаща. Крім того, посередині спинки плаща знизу видно розріз-шлицю.

Можливо, під час військових дій носився плащ із більш щільної тканини – сукна, такого типу як плащ драбантів шведського короля Густава Адольфа (Мал. 7, б; 8, а) (Aneer 76; «Flax gult kläde»), плащ 1620–1630-х рр. із Німецького національного музею (Germanische Nationalmuseum,

Мал. 8. (а) – Плащ драбанта короля Густава Адольфа (© Livrustkammaren);
(б) – плащ Ернста Казимира, 1632 р. (© Rijksmuseum).

GNM) в Нюрнберзі (Мал. 7, а) («Umhang (T549)»), або плащ Ернста Казимира, в якому він був у день смерті під час облоги Рурмонду в 1632 р. (Мал. 8, б) («Ruitermantel van Ernst Casimir I»). Судячи з історичних джерел та зображень епохи, поверх плаща нічого більш не одягали: ані портупей, ані перев'язів з ладунками, що не дивно, адже плащ був розшитий шовком та галунами.

Музики роти мушкетерів «Maison du Roi» представлені добошами та сурмачами. На сурмахах були підвішені розшиті ліліями сині завіси (Mersenne 267). Разом з ротою музики брали участь у бойових діях (Boullier 93), що видно за живописом і гравюрами. Добоші та сурмачі «Maison du Roi», вочевидь, до середини 1630-х рр. носили такі само плащі, як і мушкетери, але в другій половині 1630-х рр. вже змінили їх на дещо інший варіант верхнього одягу. Це було блакитне «*manteau*» за типом того, яке носили музиканти кавалерійських полків європейських армій: з довгими вузькими декоративними рукавами та пришитими на плечах «крильцями». Загалом «*manteau*» за кроєм схоже

на лакейські куртки, але довгі, з такими само декоративними рукавами, але довшими. На гравюрі «Облога Корбі 1636 року» («Map of the siege of Corbie») і на інших полотнах галунів не показано, але на малюнку Стефано делла Белли початку 1640-х рр. «*manteau*» по швах і знизу все обшите галуном (Мал. 4, а) («Two muskateers with drums»). Галун ішов у три ряди по низу поличок і спинки, а також ззаду на спинці вздовж розрізу. Спереду і ззаду також нашивалися хрести. Ймовірно, весь декор і хрести виготовлялися з тих само матеріалів, що і плащі мушкетерів.

Інше вбрання мушкетерів

Мушкетер отримував від короля лише плащ (плащі), але всі інші предмети гардероба купувалися і декорувалися ним самим згідно зі смаками і модними тенденціями. У той час, так само, як і зараз, існували модні тенденції в одязі з додаванням регіональних мод. У період правління Людовика існували такі поняття як іспанська, німецька та французька мода. При деяких загальних тенденціях, судячи з полотен і гравюр епохи,

Мал. 9. Гравюра «*Vue de La Rochelle*», 1628-1629 pp. (© Gallica).

регіональні відмінності в деталях костюму цілком простежуються.

Одяг та силует початку – середини 1620-х рр. відрізняється від одягу і силуету кінця 1620-х, відповідно те само відбувається і в 1630-х рр. і надалі. Тому, реконструюючи зовнішній вигляд мушкетерів «*Maison du Roi*» різних періодів існування цього підрозділу, слід пам'ятати про ці деталі та відмінності. Капелюхи, згідно з зображеннями, мали різні розміри полів: у 1620-х рр. вони були невеликими, потім вони збільшуються, а під кінець 1630-х рр. знову зменшуються. Пір'я на капелюхах зображується білим, червоним та синім. На гравюрі Жака Калло (Jacques Callot) «*Le parterre de Nancy*» 1625 р. («*Le Parterre de Nancy*»), а також на низці інших гравюр цього ж автора, що датуються 1620–1623 рр.¹, чітко простежується відповідний цьому часу силует. Те само фіксують і гравюри Абрахама Босса, які показують зміни в силуеті й одязі другої половини 20-х – початку 30-х рр. XVII ст. (Мал. 10, б-д; 11) («*A gentleman with his head*»; «*A gentleman walking forward*»; «*A Soldier on Duty*»; «*Frontispiece to Les Gardes*»; «*A Frenchman*»; «*Port, habit et marcher*»). У середині 1620-х рр. було ще модно носити коміри «фрези», або прості, які фіксувалися на комірі куртки та стирчали горизонтально. Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XVII ст. в моду входять великі коміри, обшиті мереживом, які спадали на плечі. Комір куртки застібався на кілька гудзиків, був щільним, завдяки чому білі накрохмалені комірці могли стирчати горизонтально від самого підборіддя. До обшлагів рукавів куртки пурпену (*le pourpoint*) обов'язково носили білі коронки, які пристібалися петелькою на гудзик обшлага. Пурпени могли мати прості рукави з крильцями

на плечах, або мати розрізи на рукавах, на полочках та ззаду, баски могли набиратися з різної кількості сегментів. До пурпену на стрічках чи шнурах підв'язувалися штани, які згодом стали кріпитися на гачках. Кольори курток були різні – як однакові зі штанами, так і інакші.

Якщо куртки пурпени з завищеною талією залишалися приблизно однакового крою (змінювалися лише деталі, оздоблення, розрізи на корпусі та рукавах, кольори тощо), то це не можна сказати про штани. Широкі штани були модні в середині 1620-х рр. (це був відголосок мод початку століття), вони ще показані на деяких французьких жовнірах при облозі Ла-Рошелі

Мал. 10. (а) – Гравюра Ісаака Бріо «*Habit d'un gentilhomme de la maison du Roy passant par la cour du Louvre pour aller trouver Sa Majesté et attendre l'occasion de recevoir ses commandemens*», 1629-1630 pp. (© Gallica); (б) – гравюра Абрахама Босса «*A gentleman with his head turned towards the right in profile, wearing a plumed hat and a cloak with the cross of the Order of the Holy Spirit, holding a whip in his right hand and his left arm in a sling*, 'La Jardin de la Noblesse Française dans lequel ce peut ceuillir leur maniere de Vettements', 1629 p. (© The Metropolitan Museum of Art); (в) – гравюра Абрахама Босса «*A gentleman walking forward, with his right arm outstretched and a whip in his left hand, wearing a plumed hat and decorated shoes*», 1629 p. (©The Metropolitan Museum of Art); (г) – гравюра Абрахама Босса «*A Soldier on Duty*» (© The Metropolitan Museum of Art); (д) – гравюра Абрахама Босса «*Frontispiece to Les Gardes Françaises*», 1632 p. (© The Metropolitan Museum of Art).

¹ Для отримання згаданого переліку гравюр необхідно провести пошук на сайті The Metropolitan Museum of Art («The Metropolitan Museum of Art») за ключовими словами: «Jacques Callot».

а

б

в

г

д

а

б

Мал. 11. (а) – Гравюра Абрахама Босса «A Frenchman, Sword in Hand», 1635 р. (© The Metropolitan Museum of Art); (б) – Гравюра Ісаака Бріо «Port, habit et marcher du Gentilhomme allant par la ville pour se trouver au lever du Roy faire sa cour et rendre les devoirs qu'il doit à son Prince», 1629 р. (© Gallica).

(Мал. 9) («Vue de La Rochelle») та на гравюрах Жака Калло. Але з 1629 р. вони виходять з моди. На панелі «Réduction de Nîmes, 4 juillet 1629» («Réduction de Nîmes») показані червоні та коричневі штани, ще досить широкі. На панелі «Siège de La Rochelle» («Siège de La Rochelle») всі мушкетери, що супроводжують короля, показані в штанах червоного кольору. Однак, уже на зображеннях часу кінця осади Ла-Рошелі все більше помітно, що штани на жовнірах звужуються. Те само зафіксували автори інших гравюр 1629 та початку 1630-х рр. Поступово перестає бути модним підв'язувати штани під коліном чи вище коліна, і таким чином штани приспускаються нижче колін. Деякі зображення показують і зовсім вузькі і короткі штани «*les caleçons*» – дещо нижчі колін, подібні на бриджі, як вони описані у книзі, присвяченій розвитку військового одягу французької армії, при описі поясного одягу мушкетерів Людовика XIII (Bouchot 49). Виявляється, що мушкетери несподівано повернулися до мод часів Генріха IV, вдягнувши «*des*

chausses [caleçon]». У французькій книзі, присвяченій історії костюму, до терміна «*caleçon*» знов додано пояснення «*porter des chausses*», тобто вкорочені шосси (Renan 158). Таким чином бачимо, що французькі історики костюму під терміном «*caleçon*» розуміють неширокі мушкетерські штани довжиною як бриджі – від нижче коліна до середини литки. Протрималась ця мода протягом усіх 1630-х рр., що видно на малюнках королівських мушкетерів того часу. Штани могли декоруватися шитвом, галунами та гудзиками. На живописних панелях з будинку кардинала Рішельє видно, що під час воєнних компаній у королівських мушкетер переважали штани червоного кольору. Поверх пурпнів також могли вдягати шкіряні колеті, з рукавами чи без них, з баскою переважно з чотирьох секцій, та також із завищеною талією.

Мал. 12. Дворянин одягнутий по паризькій моді 1630-х рр. (малюнок автора). ▶

Панчохи, вочевидь, були різних кольорів та гатунків. Навряд чи шовкові панчохи вдягали у високі кавалерійські чоботи – вони годилися радше для черевиків, які також носили мушкетери. В негоду на чоботи чи черевики вдягали ще одну пару взуття, яка виконувала функцію калош. Окрім плаща з хрестами, використовувалися і звичайні плащі, які носилися на лівому плечі. Французький дворянин часу, що ми розглядаємо, тим більше перебуваючи на службі короля, зобов'язаний був наслідувати модні тенденції, і, судячи з зображень сучасників, у той час вже з'явився навіть певний «дрес-код», комплекти одягу для відповідних випадків. Ряд таких комплектів зображено на гравюрах Ісаака Бріо (Briot Isaac) кінця 20-х – початку 30-х рр. XVII ст.² Серед зображених ним типів одягу показані приклади комплектів дворянина для візитів, для полювання, для військового походу, для виходу у місто і для служби в палаці. Серед них є і зображення дворянина під час його перебування в Луврі на службі «Habit d'un gentilhomme de la maison du Roy» (Мал. 10, а) («Habit d'un gentilhomme»). Зображено постать у звичайному одязі без форменого плаща. Додавши формений плащ, якщо того вимагав випадок, ми отримуємо вигляд мушкетера у дрес-кодї для палацу.

Озброєння

Спочатку солдати роти «Maison du Roi» були озброєні карабінами: «*Montpellier ayant été pris, le Roi (Louis XIII) marcha droit à Avignon, et, pendant sa marche, il ôta les carabines à sacompagnie de carabins, et leur fit donner des mousquets*» (Boullier 82). У 1622 р. Людовик XIII наказав замінити карабіни довгоствольними мушкетами (Jourgain 1), після чого їх стали називати «Mousquetaires de la maison militaire du roi de France» (мушкетерами королівського військового будинку), або просто «королівськими мушкетерами». Мушкетери під час військових дій виступали в якості драгунів, пересуваючись як верхи, так і пішими, в залежності від обставин (Jourgain 5). На гравюрі, що показує облогу Корбе, частина мушкетерів йде попереду, за ними слідує музика з трубами і

барабанами, а далі по двоє мушкетерів так само верхи. У спорядження мушкетера входив мушкет з сошкою або полегшений варіант мушкета, який не вимагав використання підпорки. Також до спорядження входили пара коліщаткових пістолетів, перев'яз із ладунками, порохівницею, мішечком для куль і гнотом. Як варіант, гаманець з набоями та кулями міг одягатися на пояс, до якого також підвішувалася порохівниця. Пістолети носилися у шкіряних ольстрах при сідлі. Судячи з гравюр та живописним зображень, ольстри у королівських мушкетерів не покривалися сукняними завісами. На деяких зображеннях, зокрема, на панелі з будинку Рішельє «Siège de La Rochelle» («Siège de La Rochelle»), мушкети зображені при сідлі. Складається враження, що художник таким чином зазначив, що мушкети носили на перев'язах з гаками через ліве плече, а сам перев'яз одягався під плащ.

Окремо варто розглянути тему холодної зброї. Гравюри, що зображують як дворян, так і гвардійців, і головно гвардійських піхотинців та мушкетер «Maison du Roi», зображують їх з іншою зброєю, ніж усі звикли уявляти. Це не та шпага з розвиненою гардою, до якої ми звикли з ілюстрацій і екранізацій романів А. Дюма. На тогочасних зображеннях показано зброю з загнутими кільцями – рапіра чи шпага з нерозвинutoю гардою. У французькій термінології згадується такий вид зброї, як есток (Gaya 16, 20), або щось подібне до «Сінклеру» типу 2 за термінологією Оукшота (Oakeshott 165, 172-173). Незалежно один від одного, різні художники другої чверті XVII ст. фіксують саме таку зброю в мушкетерів гвардійської піхоти та в мушкетерів роти «Maison du Roi». Така зброя показана у гвардійців на гравюрах Абрахама Босса, Жака Калло, Ісаака Бріо (Мал. 10; 11). Специфіка цього виду зброї – коляче-рубляча, відповідно і фехтування цією зброєю мало свої особливості. В другій половині 1620-х рр. мушкетери носили холодну зброю на поясній шкіряній портупей, але вже тоді все більшу популярність набирали плечові портупей, що могли бути як простими, так і прикрашеними вишивкою з металізованої нитки.

² Для отримання згаданого переліку гравюр необхідно провести пошук на сайті Gallica («Gallica») за ключовими словами: «Briot Isaac (1585-1670) Graveur».

Бібліографія

- «A Frenchman, Sword in Hand.» *The Metropolitan Museum of Art*. www.metmuseum.org/art/collection/search/389889. Accessed 1 July 2021.
- «A gentleman walking forward, with his right arm outstretched and a whip in his left hand, wearing a plumed hat and decorated shoes.» *The Metropolitan Museum of Art*. www.metmuseum.org/art/collection/search/397284. Accessed 1 July 2021.
- «A gentleman with his head turned towards the right in profile, wearing a plumed hat and a cloak with the cross of the Order of the Holy Spirit, holding a whip in his right hand and his left arm in a sling, 'La Jardin de la Noblesse Française dans lequel ce peut cueillir leur maniere de Vettements.'» *The Metropolitan Museum of Art*. www.metmuseum.org/art/collection/search/397283. Accessed 1 July 2021.
- «A Soldier on Duty» *The Metropolitan Museum of Art*. www.metmuseum.org/art/collection/search/387561. Accessed 1 July 2021.
- Aneer, Cecilia. *Skrädderi för kungligt bruk: Tillverkning av kläder vid det svenska hovet ca 1600-1635*. Uppsala: Uppsala University, 2009.
- «Ardèche. Privas quand Louis XIII réduisit la cité en cendres.» *Le Dauphiné Libéré*. www.ledauphine.com/culture-loisirs/2020/07/10/quand-louis-xiii-reduisit-la-cite-en-cendres. Accessed 1 July 2021.
- Bosson, Clément. "Les Mousquetaires du Roi et leurs armes." *Gazette des Armes*, № 42, 1976, p. 10-11.
- Bouchot, Henri. *L'épopée du costume militaire français. Aquarelles et dessins originaux de Job*. Paris: Société française d'éditions d'art, L.-H., 1898.
- Boullier, P.J.B. *Histoire des divers corps de la maison militaire des rois de France*. Paris: Imprimerie de Le Normant, 1818.
- Chartrand, R. *French Musketeer 1622-1775*. Warrior 168. Oxford: Osprey Publishing, 2013.
- Chastenet, Jacques de. *Les Mémoires de Messire Jacques de Chastenet, Chevalier, Seigneur de Puységur, Colonel du Régiment de Piedmont, Colonel du Régiment de Piedmont, & Lieutenant Général des Armées du Roy. Sous les Règnes de Louis XIII & de Louis XIV. Avec des Instructions Militaires*. Amsterdam: Abraham Wolfgang, 1690.
- Danjou, F. *Archives curieuses de l'histoire de France*. Série 2, T. 6, Paris, 1838.
- «Flax gult kläde.» *LSH*. emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=69915. Accessed 1 July 2021.
- «Frontispiece to Les Gardes Françaises.» *The Metropolitan Museum of Art*. www.metmuseum.org/art/collection/search/387562. Accessed 1 July 2021.
- «Gallica.» *Gallica*. gallica.bnf.fr/. Accessed 1 July 2021.
- Gaya, Louis de. *Traité des armes, des machines de guerre – des feux d'artifice, des enseignes & des instrumens militaires anciens & modernes...* Paris: Chez Sebastien Cramoisy, 1678.
- «Habit d'un gentilhomme de la maison du Roy passant par la cour du Louvre pour aller trouver Sa Majesté et attendre l'occasion de recevoir ses commandemens [estampe].» *Gallica*. gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84021216. Accessed 1 July 2021.
- Jaurgain, Jean de. *Troisvilles, d'Artagnan et les trois mousquetaires. Études biographiques et héraldiques*. Paris: H. Champion, 1910.
- «Le Parterre de Nancy ou Jardin de Nancy (The Flower Bed of Nancy or the Garden of Nancy).» *The Metropolitan Museum of Art*. www.metmuseum.org/art/collection/search/418479. Accessed 1 July 2021.
- «Le pas de Suse forcé en 1629 par Louis XIII (Louvre, INV 4727).» *Wikimedia Commons*. 11 April 2018. [commons.wikimedia.org/wiki/File:Le_pas_de_Suse_forcé_en_1629_par_Louis_XIII_\(Louvre,_INV_4727\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Le_pas_de_Suse_forcé_en_1629_par_Louis_XIII_(Louvre,_INV_4727).jpg). Accessed 1 July 2021.
- «Les Forces de la France souzb le Regne du Tres-crestien & tres victorieux Monarque Louis le Juste.» *National Galleries of Scotland*. www.nationalgalleries.org/art-and-artists/154432/. Accessed 1 July 2021.

- «Louis XIII (1601-1643), king of France, in the battle of Corbie in 1636.» *Roger-Viollet*. www.roger-viollet.fr/image-photo/france-louis-xiii-at-the-battle-of-corbie-roger-viollet-roger-viollet-589463. Accessed 1 July 2021.
- «Louis XIII à la chasse dans la forêt de Marly.» *Akg-images – fine art & history images*. www.akg-images.fr/archive/Louis-XIII-a-la-chasse-dans-la-foret-de-Marly-2UMDHUNQSYQW.html. Accessed 1 July 2021.
- «Map of the siege of Corbie, 1636.» *Royal Collection Trust*. militarymaps.rct.uk/eighty-years-war-dutch-war-of-independence-1568-1648/siege-of-corbie-1636-plan-av. Accessed 1 July 2021.
- Martin, Paul. “De la casaque à la soubreveste.” *Le Passepoil*, №1, 1930, p. 13-22.
- Mersenne, Marin. *Harmonie universelle, contenant la théorie et la pratique de la musique*. 2. Paris: S. Cramoisy, 1636-1637.
- Oakeshott, R. Ewart. *European Weapons and Armour: From the Renaissance to the Industrial Revolution*. Guildford: Lutterworth Press, 1980.
- «Plan de la ville de Lens en Artois assiégée par l'armée du Roy très chrétien Louis XIII, commandée par le mareschal de Gassion, le 23 septembre, rendue à l'obéissance de sa ma.té le 3 du mois d'octobre en suivant 1647.» *Gallica*. gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003877s.r. Accessed 1 July 2021.
- «Plan de la ville et chasteau de Bappaume au comté d'Artois, assiégé par l'armée du Roy très chrestien Louys XIII...» *Gallica*. gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b550039506. Accessed 1 July 2021.
- «Port, habit et marcher du Gentilhomme allant par la ville pour se trouver au lever du Roy faire sa cour et rendre les devoirs qu'il doit à son Prince.» *Gallica*. gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84021231/. Accessed 1 July 2021.
- «Prise de Privas, 28 mai 1629.» *Les collections – Château de Versailles*. collections.chateauversailles.fr/#a5320715-cb90-4b5b-8902-96a2e95a92a8. Accessed 1 July 2021.
- «Réduction de Nîmes, 4 juillet 1629.» *Les collections – Château de Versailles*. collections.chateauversailles.fr/#62f840dc-4bf6-4a17-8b8a-e9c349bcd0bf. Accessed 1 July 2021.
- Renan, Ary. *Le costume en France*. Paris: Ancienne Maison Quantin, 1890.
- «Ruitermantel van Ernst Casimir I, anoniem, in of voor 1632.» *Rijksmuseum*. www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/NG-NM-1097. Accessed 1 July 2021.
- «tre figure di moschettieri, due in piedi in duello, una a cavallo.» *Catalogo Generale dei Beni Culturali*. catalogo.beniculturali.it/detail/HistoricOrArtisticProperty/0900228206. Accessed 1 July 2021.
- «Siège de La Rochelle, du 10 août 1627 au 28 octobre 1628.» *Les collections – Château de Versailles*. collections.chateauversailles.fr/#8ae28494-8bda-42d2-85b0-38e92e07a482. Accessed 1 July 2021.
- «The Metropolitan Museum of Art.» *The Metropolitan Museum of Art*. www.metmuseum.org/art/collection. Accessed 1 July 2021.
- Thion, Stéphane. *Les Armées Françaises de la Guerre de Trente ans Broché*. Auzielle: LRT Editions, collection Soldats du Passé, 2008.
- «Two muskateers with drums on horseback following a procession to the right, from 'Various cavalry exercises' (Diverses exercices de cavalerie).» *The Metropolitan Museum of Art*. www.metmuseum.org/art/collection/search/410819. Accessed 1 July 2021.
- «Umhang (T549).» *Germanisches Nationalmuseum. Objektkatalog*. objektkatalog.gnm.de/wiscki/navigate/140906/view. Accessed 1 July 2021.
- Villers, Philippe de. *Journal du voyage de deux jeunes hollandais à Paris en 1656-1658*. Paris: H. Champion, 1899.
- «Vue de La Rochelle.» *Gallica*. gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8402087m.r. Accessed 1 July 2021.
- Глаголева, Екатерина. “Вашим величеством пусть вас зовет другой.” *Исторический журнал*, № 11, 2005, с. 78-87.

Сергій Шаменков

Герої повісті Тарас Бульба в контексті історичного строю епохи

Ключові слова: *козацтво, серм'яга, герм'як, убранє, шаровари, XVI ст., XVII ст.*

Статтю присвячено одягу, спорядженню та озброєнню козаків у контексті подій, описаних у творі М. Гоголя «Тарас Бульба». Встановлено, що хронологія повісті відповідає періоду з 1570-х по 1630-ті рр. Проаналізовано широке коло зображувальних і письмових джерел цього періоду, що стосуються військового одягу, спорядження та зброї українських козаків. Показано, як могли виглядати герої твору «Тарас Бульба», що носити на собі і чим воювали.

Serhii Shamenkov

Characters of the novel “Taras Bulba” in the context of the epoch’s historical costume

Keywords: *Cossacks, sermyaga, hermyak, ubranie, sharovary, 16th century, 17th century.*

The article is dedicated to the clothing, equipment and weapons of the Cossacks in the context of the events described in Gogol’s novel “Taras Bulba”. It is established that the chronology of the story corresponds to the period of the 1570s to the 1630s. A wide range of pictorial and written sources of this period concerning the military clothing, equipment and weapons of the Ukrainian Cossacks has been analyzed. It is shown how the characters of the novel could look like, what they could wear and fight with.

Шаменков Сергій Ігорович

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Shamenkov Serhii

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

Як виглядали би козаки з повісті «Тарас Бульба» з історичної точки зору? Напевно, не існує українця, який не бачив хоча б раз у житті ілюстрацій до повісті Миколи Гоголя чи екранізацій цього твору. Звісно, це художній романтичний твір про «козацькі часи» та, здавалося б, умовні події якогось повстання. Проте автор таки проставив деінде у творі певні акценти, які вказують на час подій та на його історичне тло. Ці натяки, здається, зроблені навмисно, аби за вигаданою повістю проступили час та події, які згодом виявляться доленосними і запусять механізм, що врешті призведе до козацьких революцій, до Хмельниччини.

Мене як художника, уніформолога та реконструктора зацікавили як історичне тло, на якому відбуваються події повісті, так і те, як би насправді могли виглядати, як мали би бути одягнуті та озброєні герої оповідання відповідно до того історичного часу, в який їх помістив автор.

Про Тараса Бульбу автор пише таке: *«Коли Баторій запровадив полки в Україні і зодягнув їх в ту войовничу твердь, якою спершу славилися лише мешканці порогів, тоді й Бульба став одним із перших полковників»* (Гоголь 14). Таким чином, стає зрозуміло, що Тарас Бульба був одним зі старшин реєстровців при формуванні підрозділів у 1578 р. Далі Тарас пішов з реєстровців, ходив у походи разом з запорожцями та сформував власний полк. Помешкання Тараса Бульби описано таким чином: *«Світлиця була прибранна за тогочасними смаками, а часи ті сягають XVI-го сторіччя, коли ще тільки-но починали зароджуватися думки про унію»* (Гоголь 10).

Тобто Микола Гоголь на перших же сторінках пише про те, що дії, описані у цій частині твору, відбуваються наприкінці XVI ст., в часи Баторія, та перед 1596 р., коли була укладена Берестейська унія, а згодом відбулися повстання Криштофа Косинського та Северина Наливайка. Далі Гоголь описує наслідки цих повстань – на це натякають розповіді козаків про жахливі страти козацьких ватажків, очевидна алузія на поразки повстань Косинського, а згодом і Наливайка, та страти Северина Наливайка й Івана Підкови.

Наприкінці твору, після того, як пройшов якийсь час після смертей синів, Тарас, який переховувався невідомо де або воював за кордоном, знову йде на битву, свою останню. Для

цього Микола Гоголь вже вводить постаті керманічів повсталих – Остряниці та Гуні, а це вже 30-ті рр. XVII ст. Звісно, автор не ставив за мету буквально слідувати за хронологією історичних подій, але логіка в цьому простежується. Дії повісті хронологічно починаються зі згадок «баторієвих війн», у яких брав участь Тарас (тобто кінець 70 – початок 80-х рр. XVI ст.), далі описано козацький похід 1596–1597 рр. на Волинь, під Дубно, а закінчуються все 30-ми рр. XVII ст.

Повість була популярною як у часи Російської імперії, так і СРСР, хоч і в редагованому ще за царату вигляді, де, як відомо, Микола Гоголь змінив акценти та текст. Тому до твору різними митцями було зроблено багато ілюстрацій. Особлива популярність повісті спостерігається наприкінці 1940-х – 1950-х рр. Митці на службі радянського режиму виконали велику кількість ілюстрацій до повісті, які сьогодні стали вже класичними. Не відставали від них і театральні діячі. На жаль, ілюстрації та театральні постановки зовсім не враховували як уже згадані натяки М. Гоголя на час, коли відбуваються події твору, так і описи зовнішності героїв повісті. Відповідно, у художніх творах, театрі та кіно були зображені персонажі у дивних, фантастичних та антиісторичних строях, у багатьох випадках повністю вигаданих, в інших – утрованих до рівня псевдоукраїнського кічу, дозволеного владою.

З одного боку, ці образи демонструють романтичні уявлення митців другої половини XIX ст., на які наклалися уявлення митців уже радянського часу. З іншого боку, такі антиісторичні постаті на ілюстраціях виконували і пропагандистську функцію. Замість українського історичного та етнографічного одягу в радянських кінострічках, на театральній сцені та в образотворчому мистецтві придворні митці створювали штучні сценічні гардероби українців. Так в уяву кількох поколінь було закладено антиісторичні образи. Ілюстрації, створені до найпопулярнішої повісті про козацькі часи, «Тарас Бульба», продовжили ці традиції, що викривлювали історичний одяг українського козацтва. Апофеозом цього викривлення стала екранізація «Тараса Бульби» від російського режисера Володимира Бортка, в якій художником по костюмах виступив Сергій Якутович. Псевдокозацький одяг на героях стрічки органічно доповнив набір

імперських та радянських штампів щодо українців та вірнопідданський контекст фільму.

Оскільки Микола Гоголь переніс головні події оповідання у кінець XVI ст., то цілком логічно, що героїв повісті, їхній одяг, спорядження, середовище навколо них потрібно роздивлятися відповідно до цього часу з його особливостями в одязі та озброєнні. Спочатку використовуємо досить детально прописане автором історичне тло, подивимося на те, де мешкав та ким був Тарас Бульба та його сини. Тарас, як вказано в автора, народжений у XVI ст., був уже досвідченим вояком у віці, та став старшиною вже при королі Стефані Баторії. Згодом, незадоволений розподілом військової здобичі (чи не після московської кампанії 1579–1582 рр.?), він створює у своєму родинному маєтку власний полк. Звернімо увагу на ці деталі: маєток Тараса та можливості формувати й утримувати власний чималий загін. Це вказує на статус не простого козака. Головний герой повинен був походити від заможних бояр або шляхти, а також мати постійні непогані статки. Тарас час від часу все кидав та ходив козакувати, але все-таки не був козаком-січовиком. Він мав маєток-хутір, господарство, дружину та дітей, яких відправив вивчати науки до Києва, а також мав можливість утримувати власний військовий загін. Цей маєток, згідно з описами у творі, знаходився у приблизно п'ятиденному кінному переході від Січі. Це досить велика відстань до Січі – вочевидь, маєток розташовувався десь на пів дороги до Києва. Це зафіксовано в місці, коли Микола Гоголь описує подорож до Січі: виїхавши зранку, переночувавши в степу, лише наступного дня Бульба з синами під'їхали до р. Татарки, від якої вже через три дні прибули до Січі.

Тарас, сумуючи за битвами, все намагається підбурити товариство на якусь військову авантюру, та це в нього якось не вдається. Аж раптом з'являються козаки, які розповідають страшні речі про релігійні утиски, про страти та поразки козаків, в результаті чого всі відправляються мститися у військовий похід. В цьому поході гине від його руки старший син Андрій, а в полоні страчують другого сина Остапа. Після його смерті Тарас зникає, проходить час, автор уникає подробиць подальшого життя Тараса.

Втративши все, не маючи можливості повернутися до свого маєтку, він десь довго переховується. Як не дивно, виходить, що Тарас не повернувся також і на Січ. Якщо так, то можна припустити, що Тарас як досвідчений вояк, який не міг сидіти без діла, міг, наприклад, завербуватися до лав тих підрозділів, що воювали у московських смутах (про що, звісно, Микола Гоголь не міг написати відкрито), або взяти участь в Тридцятирічній війні. Після участі в бойових діях цієї війни козаки поверталися додому; серед них міг бути й уже майже старець Тарас. Та от почалося повстання Павлюка та Остряниці – а це, як ми вже згадували, 30-ті рр. XVII ст., і старий Тарас, якому мало би виповнитися вісімдесят чи більше років, виринає невідомо звідки, бере участь у повстанні та гине.

Зовнішній вигляд героїв повісті

Зовнішність Тараса та синів у повісті прописана автором досить умовно. Крім того, що головний герой був огрядним та носив чуб, а під кінець його життя у творі згадується оселедець, більш нічого конкретного автор не повідомляє. Те саме стосується й Остапа з Андрієм – нічого більш детального, крім статності молодиків, чуприн та чорних брів, автор не описує. Описам одягу взагалі у повісті приділено небагато уваги, хоча, наприклад, козаки на Січ приходять у сіряках, що дуже влучно та несподівано абсолютно історично. Саме сіряки – серм'яги-свити¹ – і були головним видом одягу запорожців протягом кількох століть, у тому числі і під час описаних у творі подій кінця XVI ст. Одяга головних героїв взагалі згадується лише кілька разів. Одягу Тараса уваги майже не приділено, але згадані святкові червоні жупани в Остапа та Андрія, в яких вони мали з'явитися перед січовим товариством. Можливо, таким чином підкреслювався статус двох полковничих синів. Як ми знаємо, кольорові, а особливо червоні одяги в козаків носили хіба що представники старшини. Також кидається в очі єдина на весь твір фраза про шаровари Остапа, широкі, як Чорне море: «шаровари, завширишки як Чорне море з тисячею хвилястих бганок, хлопці підперезали золотими очкурами, на яких були ще довгі ремениці з китицями» (Гоголь 22). Ця фраза з художньої повісті в уяві наших сучасників

¹ Вид плечового одягу, детальніше тут (Шаменков "Серм'яга" 462-465).

перетворилася ледь не на історичне джерело! Звідки взяв цей опис Микола Гоголь, зрозуміло, бо саме так описував Дмитро Яворницький святковий одяг запорожців кінця XVIII ст. Як ми знаємо, не існує жодних переконливих джерел щодо існування широких великих шаровар у гардеробі запорозького козацтва в часи, описані у творі (1578–1630 pp.). Навпаки, всі історичні джерела одноставно згадують та показують в іконографії вузькі види поясного одягу. Цей пасаж про широкі шаровари – данина автора романтичної уяві про козацтво в часи, коли писався твір. Цей опис також відсилає нас до козаків останніх десятиліть XVIII ст., до чорноморців. Одяг і озброєння козаків та те, як вони носилися, Микола Гоголь описав згідно з уявленнями середини XIX ст., які, своєю чергою, базувалися на уявленнях та спогадах про святковий одяг козаків останніх січей кінця XVIII ст. Зрештою, Гоголь, як і інші автори XIX ст., не займався детальними дослідженнями історичного одягу, тому не дивно, що він припустився помилки. Між подіями кінця XVI ст. та часами Миколи Гоголя минуло фактично два століття, за які відбулися відчутні зміни в модах, і козаки кінця XVI ст. просто не могли виглядати таким чином, як їх уявляли в XIX ст. Високі хутрянні шапки-папахи з обвислими шликами, фантастичні кунтуші, величезні широкі шаровари, запхані за пояс пістолі на героях повісті «Тарас Бульба», зображені і тиражовані численними російськими і радянськими ілюстраторами – не існували не лише наприкінці XVI ст., а й упродовж XVII та першої половини XVIII ст. Як же тоді могли виглядати, та який одяг, зброю і спорядження носити козаки в той час, коли відбувалися дії «Тараса Бульби», у часи короля Стефана Баторія, повстань Наливайка та Остриниці – у 1590–1630 pp.?

Для того, щоб з'ясувати це, ми залучимо відомі нам зображувальні джерела, сфрагістичні пам'ятки та описи одягу в історичних документах, що стосуються козаків.

Зображувальні джерела

Звернімося до зображувальних джерел та з'ясуємо, що ж бачили на козаках та інших мешканцях України тогочасні художники та інші очевидці. Одним з перших зображень представника українського населення часів Баторія є гравюра А. де Бруйна 1577 р. з музиками з Рутенії,

як називали землі України в той час (Мал. 1, а) («*Omniū rene Eurorae*»). Музик показано в обтислих герм'яках поверх жупанів та у вузьких штанах. Зображення з книжки Б. Папроцького «Гетьман» 1578 р. показує двох піхотинців-гайдуків та вершника-офіцера (посередині). Гравюра, зокрема, була вміщена в праці Дмитра Яворницького «Історія запорізьких козаків» (Мал. 1, в) (Яворницький 266; «*Polish hajduks*»), який вважав, що такий вигляд мали перші козаки-реєстровці, сформовані за аналогією до підрозділів піхоти угорського типу в 1578 р. М. Грушевський також вважав, що так само виглядали козаки (Грушевський 288). Подібної думки зрештою дотримується й сучасний дослідник Є. Славутич (Славутич «Одяг українських козаків» 74). Ми не тільки не виключаємо цієї версії, а навіть більше, повністю підтримуємо її. Виглядає цілком логічним, що сформовані з запорожців за угорським зразком реєстрові підрозділи мали подібний до угорців одяг. Обидва піхотинці на гравюрі носять довгі жупани, вузький поясний одяг-убране та черевики.

У книзі «Україна – козацька держава» було вміщено гравюру з запорозьким козаком Явочовським, завербованим Альбрехтом Лаським у 1587 р. (Мал. 1, б) (Недяк 119; Ковалевська 60; «Казак Явочовський»). На гравюрі зображено козака верхи, з невеликою бородою, в шапці з хутряною околицею та довгим сукняним верхом, доломані чи короткому жупанчику, вузькому поясному одязі-убране, заправленому у високі чоботи.

Серед турецьких мініатюр, що містяться в «*Sahansahname*» 1592 р. за авторством Османа Наккаша є одна (Мал. 2, а) («*Sahansahname* 130»), яка показує бій козаків з турками. Зовнішність та одяг козаків збігається з описами та іншими зображеннями: ми бачимо їх із вусами або з невеликими борідками, у темно-сірих чи світло-сірих каптанах чи серм'ягах та в шапках. Одяг на них довжиною трохи нижче коліна, що дозволяє побачити чоботи та вузький поясний одяг. На одній мініатюрі із «*Şehnâme-i Nâdirî*» авторства османського поета та чиновника Ганізаде Мехмеда Надірі, що зберігається у палаці Топкапи у Стамбулі, показано султана Османа II під час Хотинського походу 1621 р. (Мал. 2, б) («*Uživatel Kasim Bolat*»). На ній зображено султана, який стріляє у козака-втікача (?), і страту полонених

№3 (2021)

а

б

в

Мал. 1. (а) – Фрагмент гравюри Де Бруйна 1577 р., на якому зображені музики з Рутенії; (б) – запорозький козак Явойшовський, завербований Альбрехтом Лаським у 1587 р.; (в) – зображення з книжки «Гетьман» 1578 р. Б. Папроцького.

козаків. Одежі козаків, хоч і мають східний при-
смак (зокрема, йдеться про заправлені у поясний
одяг поли плечового одягу), загалом показані
так, як ми можемо їх бачити і в інших джере-
лах. На одному козаку, який підстрелений і тоне
в річці, показані вузький поясний одяг, черевики
чи постоли; троє вже страчених козаків показані
без плечового одягу, окрім одного в сіро-зелену-
ватому короткому одязі, подібному на серм'ягу
чи короткий жупанчик. Усі козаки в черевиках
або постолах, усі у вузькому поясному одязі та

мають в якості головного убору чорні магерки.
У своїй книзі про Клушинську битву Р. Щесняк
(Szcześniak 99, 100, 124) описує дії українських
козаків під час битви. Запорозьких козаків було
400 під команду П'яковського. Частина козаків
залишалася кінними, а друга частина спішилася
та діяла на лівому фланзі в лісі. На замовлення
гетьмана Жолкевського десь у 1620-х рр. худож-
ник Симон Богушович створив полотно, де під
пильним оком самого Жолкевського ретельно
показано всі підрозділи, що брали участь у битві,

Мал. 2. (а) – фрагмент мініатюри із *Sahansahname* 1592 р. авторства Османа Наккаша;
(б) – фрагмент мініатюри із «*Şehnâme-i Nâdirî*» авторства Ганізаде Мехмед Надірі.

включно з підрозділом запорозьких козаків (Мал. 3, а) (*Szcześniak* 100). Полотно зберігається в Олеському замку. Піхотний підрозділ показано схематично: добре видно лише прапор козаків – білий з темним хрестом, колір жупанів світлий (або сірий); крім того, видно, що всі козаки в чорних магерках. Поряд зі спішеними козаками показані кавалерійські підрозділи – ймовірно, також із запорозьких козаків. На вершниках можна розгледіти чорні та червоні вузькі убрane та різнобарвні верхні одєжі. На гравюрі 1610 р. авторства Філіпа Якуба, виконаной за малюнком Теофіла Шемберга, що зображує битву під Клушином (Мал. 3, б) («*Hetman*»), показано підрозділ українських козаків значно краще: в лісочку вони вишикувані в чотири шеренги, частина підрозділу пробирається крізь лісові хащі. На постатях виразно видно одєжі, ймовірно, жупани або довгі сукмани, підгорнуті та заткнуті за пас. Так само, як і на полотні Симона Богушовича, на головах показані чорні магерки. Одєж зображено більш ретельно, завдяки чому видно, що виразно показано поясний одєж – вузькі убрane. У підпису до гравюри внизу вказана козацька хоругва Хвалібога – 100 без коней. Польська піхота показана на гравюрі в двох місцях: біля табору та в лісі; виглядають вони в принципі майже однаково, але запорозькі козаки без пір'я на магерках.

Важливою частиною зображувальних джерел, що стосуються українського козацтва та на яких зображено козацький одєж та спорядження, є сфрагістичні пам'ятки – козацькі печатки. Існує кілька печаток Війська Запорізького періоду, що нас цікавить. Це печатка 1592–1597 рр. (Мал. 3, в, г) (Однороженко 187; «Військо Запорозьке Низове»), печатка Війська Запорізького Гаврила Крутневича 1600–1603 рр. (Мал. 3, д) («Печатка Г.Крутневича»), печатка гетьмана Петра Сагайдачного 1622 р. (Мал. 3, е) (Сас «Печатки з гербом» 199) та гетьмана А. Гавриловича (Мал. 3, є) (Сас «Печатки з гербом» 199). На печатках досить чітко відображені деталі одєжу: хутрянні або повстяні шапки типу магерки з невеликим верхом, каптани чи серм'яги-сукмани. На двох з них переконливо показано вузький поясний одєж – убрane, заправлені у короткі чоботи. Ще одним відомим зображенням козака початку 1620-х рр. є гравюра з книги Касіяна Саковича, на якій показаний Гетьман Війська Запорізького Петро Конашевич-Сагайдачний (Мал. 4, а) (Барвінський 23; Ковалевська 29, 60) та козак, який крокує (Мал. 4, в). Козак одєгнутий у жупан чи довгу серм'ягу-сукман, поверх якої видно коротку делійку-менту. Зображення головного убору трактується по-різному: за однією версією, це ковпак, що лежить покладений пласко

№3 (2021)

Мал. 3. (а) – Фрагмент картини «Битва під Клушино» 1620-х рр. Симона Богушовича;
 (б) – фрагмент гравюри «Битва під Клушино» 1610 р., авторства Філіпа Якуба по малюнку Теофіла Шемберга;
 (в, г) – відбиток печатки 1592–1597 рр.; (д) – відбиток печатки Війська Запорізького Гаврили Крутневича
 1600–1603 рр.; (е) – відбиток печатки на листі гетьмана П. Сагайдачного до литовського гетьмана
 К. Радзивілла, 13(23).I.1622 р.; (е) – відбиток печатки на листі гетьмана А. Гавриловича до коронного
 підканцлера Т. Замойського, 4.IX.1632 р.

на голові – достатньо розповсюджений спосіб носіння головних уборів, зафіксований у великій кількості джерел; за другою версією, так показана магерка. Що цікаво, на костелі м. Жовкви збереглося рельєфне зображення приблизно того ж часу. Серед різних зображень вояків (гусарів та татарів), є вершник, який виглядає вельми подібним – він одягнений майже так само, як і козак з гравюри з П. Сагайдачним, але озброєний списом та луком зі стрілами (Мал. 4, г). Завдяки тому, що він їде верхи, можна побачити детальніше чоботи та вузький поясний одяг.

Описи одягу запорозьких козаків в історичних документах.

Одна з перших згадок одягу українських козаків-низовців міститься в описі С. Сарницького. У своїй праці «Księgi hetmańskie» він вказує на те, що в 70-ті рр. XVI ст., під час дій в степу, козаки воліли не використовувати червоні чи інші яскраві кольорові речі, а носили відповідно до способу ведення бойових дій сірі одяжі (Sarnicki 276), вочевидь, маючи на увазі зручність та маскувальні властивості цього кольору. Отже, згадані в повісті червоні жупани Остапа та Андрія можна трактувати саме як святкові, статусні речі.

Цікавий опис українських козаків, які перебували у складі загону так званих лісовчиків у 1622 р., залишено у книзі В. Демболецького. В ній описано, вочевидь, українських козаків козацького полковника С. Стройновського під час кампанії 1622–1623 рр., у складі імперської армії Й. Церкласа фон Тіллі (Федорук 73, 81). Описуючи козаків, окрім іншого, він описує зовнішність козаків та їхній одяг: «*głowy golą, czuprynę zostawują, brodę golą, wąsy zostawiają*», тобто описано типову козацьку зачіску з вусами та чупринами. З одягу згадуються шапки з верхом, що звисає позаду: «*czapki tak wysoki emają, aż zagłowę wiszą*», затягнуті, обтислі плащі з великим коміром: «*plaszczce opięte mają, tak wielkie kołnierze*» – можливо, герм'яки, а можливо, опанчі. Також автор звертає увагу на те, що поясний одяг в козаків вузький, як рукав (тогочасного жупана): «*pludry tak wązkie jako rękaw*». Автор також згадує жовті чоботи з підковками «*bóty żółte, kowane*» (Dembołęcki 94).

Андрій Федорук, описуючи у відповідному розділі своєї дисертації одяг українських

козаків-найманців, зазначає, що, на його думку, відомий портрет «легкоозброєного вершника» Рембрандта містить багато елементів одягу та озброєння українських козаків (Федорук 116, 121). На відомому полотні показано вершника у прошитому каптані-жупані, у вузьких червоних убрані та жовтих чоботах (Мал. 4, б) («Rembrandt»). Отже, згідно з джерелами, вималюється наступний образ українського козака початку 1620-х рр.: у шапці з невеликою околицею, з довгим сукняним верхом, що звисає позаду, в обтислому герм'яку з великим відкладним коміром, у вузьких штанах-убрані («*tak wązkie jako rękaw*»), заправлених у жовті чоботи з підковками. Цей опис достатньо промовистий та надзвичайно важливий, оскільки не так багато до нас дійшло таких детальних описів саме одягу українських козаків того часу. І саме ці речі ми бачимо на гравюрах та козацьких печатках описаного часу. Леонтій Войтович згадує про загін Олександра Лісовського та участь у ньому саме українських козаків таким чином: «*Зрозуміло, що переважна більшість козаків, які поповнили його ряди після Хотинської війни, були запорожцями, бо за межами реєстру залишилося більше 30 тис. осіб, які мали досвід участі у цій війні, тоді як лісовчиків залишилося буквально кілька сотень*» (Войтович 137). Не оминув цей опис зовнішності та одягу українських козаків з книги В. Демболецького і Дмитро Вирський. У своїй новій книзі він також наводить його як опис одягу саме запорізьких козаків (Вирський 146).

В одній із дум, складених на початку XVII ст., яких до нас дійшло не так багато, згадується типовий для українського козака одяг: серм'яга, жупан, опанча та герм'як. Згадані вони у відомій думі «Про козака Плахту» таким чином: «*Войлочище під бочище, А сідлище в головище, В дубровиці на травиці Я закрию і прикрию Гормаком, жупаном*», «*Опанчою прикрита, То мій херем, то мій терем, Тут ховаю, що-же маю: Рубашку, сермяжку*» (Франко 10, 11). У фундаментальному альбомі, присвяченому козацькій зброї, авторами зауважується типологічна подібність холодної зброї до козацьких шабел з постатей на рельєфі з саркофага Зигмунта III (Мал. 4, д) (Косарев та ін. 93). Авторами висувається припущення, що в цьому фрагменті показані саме козаки, що цілком логічно вписуються в контекст зображення. Рельєф ілюструє капітуляцію

№3 (2021)

а

б

в

г

д

Мал. 4. (а) – Гетьман Петро Сагайдачний, гравюра з книжки Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного»;
 (б) – портрет «легкоозброєного вершника» Рембрандта, 1655 р.;
 (в) – крокуючий козак, гравюра з книжки Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного»;
 (г) – рельєф з костелу святого Лаврентія в м. Жовква (© Д. Каднічанський);
 (д) – фрагмент рельєфу з саркофагу Зигмунта III.

Мал. 5. Запорозький козак з самопалом та сокирою, кінець XVI – перша чверть XVII ст. (малюнок автора).

Мал. 6. Запорозький козак з самопалом та лопатою, перша половина XVII ст. (малюнок автора).

Мал. 7. Козак, 1570–1580 рр. (малюнок автора).

№3 (2021)

Смоленська у 1633 р., де, як відомо, були і козаки. На постатях видно і типові зачіски, і типовий одяг запорожців, який фіксується на інших джерелах: жупани, герм'яки, плащі-опанчі чи копеняки, вузький поясний одяг типу убране, заправлений у чоботи; таким чином, це припущення виглядає цілком обґрунтованим та слушним.

Окрім критих сукном шапок з хутром лиси та куниць (*Архив Юго-западной России* 113), переважно з великим верхом та вузьким хутряним околишем, які показані на зображеннях і згадуються в писемних джерелах, у часи, які ми розглядаємо, козаки використовували також повстяні магерки. Так, наприклад, козацька магерка, насаджена на древко, у 1637 р. навіть виконувала функцію козацького знака – полковницького прапора Д. Гуни: «*znakiem nad starszym pułkownikiem, to jest podbuńczuk, pod proporcem białym ze dwiema ogonami zawieszonemi pod szefolinem, i czarną magierką*» (Okolski 69).

В діаріюші, присвяченому московській війні 1633 р., в листі від 27 вересня очевидцем згадуються такі кольори козацького одягу: «*O kozakach może się napisać: Vidi turbam magnam, quam nemo dinumerare poterat; cały dzień, kiedy przychodzili do obozu, wlekli się po kilkunasztu chorągwi w kupie sine lege et ordine, w tym tylko wszystko porządek, że chorągwie podle siebie pospołu, nec in bellis reputanda turba, raczej na satyrów, niż na cultos homines poszli, chłopi podobni wszyscy, cinericio ha bitu, rzadki w modrzy albo w czerwieni, skóra na ich ciele jak kork na drzewie, Contemptus vitae maximus, maior cura cremati, quam vitae; owo zgoła jest co widzieć*» (*Dyaryusz wojny moskiewskiej* 31). В тексті написано, що всі козаки одягнуті в сірі одязі, рідко хто в сині та червоні, переважна більшість простих козаків – у сірих, ймовірно, серм'ягах, а в кольорових одязях – представники старшини. Це підтверджується іншими згадками того ж часу. Наприклад, у Ш. Старовольського зазначено: «*Хіба лише яким там старшим* (старшині. – С.Ш.) *однострої кольорові від короля дарують. Ці поношені червоні покрови вершники лише носять*» (Шаменков «Татунки та кольори сукна» 247).

Свого часу в низці публікацій, починаючи з 2010 р. (Шаменков «Татунки та кольори сукна» 247; Шаменков «К вопросу о сортах и цвете» 59, 60), ми вже звертали увагу на те, що серм'яга білого чи сірого кольору неодноразово

згадується в історичних документах не тільки та не стільки як селянський одяг, а як радше найбільш поширений у козаків плечовий одяг. Це український термін, який помилково вважати занесеним. Серм'яга – це плечовий одяг (рівень сучасного піджака), простий народний аналог жупана, який у козаків у багатьох випадках виконував функцію жупана. Деякі джерела свідчать про серм'ягу як про своєрідний мундир-барву запорозького козацтва XVII ст. Серм'яги на українських землях згадуються щонайменше з середини XVI ст. (Мойсієнко та Поліщук 170). У 70-ті рр. XVI ст. серм'яги бачимо в гардеробі збройного люду українських земель, наприклад «*серм'ягу шарую за злотий*» (Безпалько 169). В контексті плечового одягу українських козаків ми постійно зустрічаємо його вже з початку XVII ст., зокрема з часів гетьмана П. Сагайдачного. У Трактаті-меморандумі початку 20-х рр. XVII ст., де описано одяг, який носять українські козаки в якості плечового, вказані серм'яги з каразеї: «*kirasyiej, siermiag*» (Мицик «Польський публіцистичний» 459), іншого плечового одягу козаків не зазначено. У червні 1622 р. обраний козацький гетьман О. Голуб, за описом свідка – польського комісара, як і всі козаки навколо, був одягнений саме в серм'ягу (Сас *Запорожці у Польсько-Московській війні* 235). Це натякає на символічність цього виду козацького одягу. Серм'яги виконували умовно функцію сучасного плечового одягу-піджака, поверх якого вже вдягали верхній плечовий одяг: опанчі, менти, герм'яки-ермяки, копеняки. Виходячи з наведених джерел, можна дійти висновку, що їх шили переважно з білого та сірого домотканого серм'яжного сукна або з фарбованої чи нефарбованої вовни різних відтінків, в тому числі і темно-коричневого (Вовк 162). Більше того, серм'яги іноді носили і шляхтичі. Наступна згадка дає можливість розуміти, якою серм'яга була в довжину. Даючи викуп татарам, шляхтич Синявський носив коротку, як сорочка, серм'ягу (Мицик *Джерела з історії* 51). Тобто довжиною цей одяг був приблизно до середини стегна чи трохи нижче. Відома дослідниця одягу І. Турно в своєму словнику визначає серм'ягу таким чином: «*Siermięga (smiermięga) (gr. skaramagglon – sukno, sukmana) — od XVI w. kaftan chłopski uszyty z grubego, wełnianego samodziału niefarbowanego,*

a więc szarego» (Turnau *Słownik ubiorów* 164). Так само визначається цей вид одягу і в словнику Б. Лінде (Linde 236). Польські словники дають такі пояснення: «*Siermięga, proste chłopskie sukniisko i odzież*» (Gołębiowski 225), «*Siermięga, proste wiejskie, samodzielowe sukno, ubranie chłopskie, z tego sukna uszyte, sukmana*» (Arcta *Słownik* Т.2: 674), «*Świtka, Świta, sukmana, chłopska, siermięga*» (Arcta *Słownik* Т.3: 34). Отже, як бачимо, термін «серм'яга» мав синоніми «свита» та «сукман». Це простий виріб з доморобного сукна з вузьким комірцем-стійкою або взагалі без нього, неширокий, однобортний, по фігурі, без гудзиків на рукавах та по борту, в якого від талії в боки вставлені клини, а талія могла бути відрізною. Різновид серм'яги – сукман був трохи довшим від серм'яги та також не мав великого виложистого коміру. Відомий український науковець П. Сас, який присвятив козацтву не одну роботу, також прийшов до висновку, що найпоширенішими кольорами верхнього козацького одягу були сірий та білий. Він зазначає, що саме серм'яга білого та сірого кольору є візитівкою козака-запорожця, що саме образ козака в білих шатах (серм'язі чи короткому жупанчику) має прикрашати і сучасний український герб (Сас *Герб Війська Запорозького* 138, 139).

Свитки також згадуються в оповіданні, в якості одягу синів Т. Бульби (Гоголь 7).

Поряд із серм'ягою, ще одним плечовим одягом, який використовували українські козаки, був жупан. «*Жупан – польсько-український довгополий однобортний, скроєний до стану каптан із глибоким загортанням піл на ліво і з вираженою асиметрією в розташуванні застібки. На межі XVII і XVIII ст. паралельно з назвою жупан починають уживати лексичний синонім кафтан*». «*Каптан (кафан, каптан) (ст.-укр. кафтанъ, каптанъ (із сер. XVI ст.), ст.-рос. кавтанъ, кофтанъ, кафтанъ – верхній плечовий довгополий розгортальний одяг*» (Славутич *Військовий костюм* 22, 23, 25). Жупан зустрічається в описах майна з 1570-х рр., наприклад «*жупан лунський блакитний*» (Безпалько 196).

Поверх серм'яги чи жупана козаки вдягали герм'як (гермяк, ермяк) – вид довгого верхнього плечового одягу, дещо приталеного, з гудзиками чи нашивками до пояса, обшитий шнуром, з великим виложистим коміром,

із сукна, іноді з хутра. У 1570-ті рр. герм'яки зустрічаються серед збройного люду українських земель досить часто, наприклад «*гермяк білий муравський з шнурами чирвоними*» (Безпалько 168), «*ермак муравський білий*» (Безпалько 196), «*ярмак лунський блакитний з строкою и з шнурами чирвоними, ермак каразеє белеє з строкою и з шнурами синими, ермак утерфіновий зелений з строкою и з шнурами зелеными*» (Безпалько 202). У 1578 р., при погодженні на формування реєстрового козацького загону, козацькі посланці отримали від короля С. Баторія по 15 флоринів та по 8 ліктів сукна на два «ермяки» (на старших). Як пише З. Стефанська, це мало бути лунське сукно, яке в той час найчастіше фарбувалося у сині відтінки (Stefańska 312). Польська дослідниця М. Барткевич вважає, що герм'яки походять саме з руських і литовських теренів, та з них поширилися в Польщі (Bartkiewicz 61). Це був довгий верхній каптан, що мав застібки попереду на гудзики та іноді на гудзики з петлицями, з великим виложистим коміром, іноді хутряним, з довгими рукавами (Turnau *Ubiór narodowy* 16). Згадується герм'як 1570-х рр. і в С. Сарницького. Він описує його як одяг, схожий за зовнішніми рисами на очопень-охапень, подібний до аналогічних московитських тогочасних одяг (Sarnicki 247). Завдяки збереженням московським речам XVII ст. ми можемо уявити приблизно крій герм'яка. В поданих вище описах герм'яків другої половини XVI – початку XVII ст., у волинських документах міститься багато деталей, що стосуються їхнього вигляду. Вони були різних кольорів: білі, сині, брунатні, обшиті різними за кольором шовковими строками чи шнурами. В якості козацького одягу герм'як (гормяк) згадується, зокрема, у думі про козака Плахту; герм'яки або опанчі описані в козаків у книзі 1623 р. В. Демболецького.

У негоду прості козаки та старшина укривалися опанчами – плащами. Опанча – це широкий і довгий безрукавний плащ із цупкого товстого сукна, завдовжки до середини гомілки і нижче. Як правило, опанча мала широкий виложистий комір (Славутич *Військовий костюм* 36). Опанча мала зазвичай форму півкола з кількох горизонтально зшитих шматків, могла мати різного розміру виложистий комір. Шилася опанча з білої габи чи повсті або кольорових сукон.

Поясні види одягу

Під жупанами чи серм'ягами носили поясний одяг – убране. Убране – часто згадуваний в документах (*Архив Юго-западной России* 218) поясний одяг українців, подібний за конструкцією до європейських *«chausse»*². «Убране» зустрічається в безлічі документів, що дає нам змогу говорити про значну поширеність цього типу поясного одягу в гардеробі українців та козацтва. Різновидів убране було декілька: з суцільною п'яткою, як на кресленні з Вроцлавської книги, без п'ятки, з пришитою окремо нижньою частиною «шкарпеткою» з гачками чи гудзиками внизу. Наприклад: «убранье чирвоное фалюндышовое», «убранье бурънатное фалюндышовое», «убранье фалюндышу зеленого» (Безпалько 417, 425). «убранье белое каразиевое, убранье блакитное люньськое» «убране фалюндышовое з кгузами сребреными» (в даному випадку, ймовірно, йдеться про застібку знизу на задній частині вузьких строїв угорського типу) (Безпалько 202). Подібні застібки у вигляді гудзичків чи гачків іноді зустрічаються на полотнах та в археології. Убране згадується не тільки в численних волинських документах другої половини XVI ст., але і в київських тестах того ж періоду (1578 р.). В цей рік у киянина Устима Фіца-Кобизевича згадуються «убране сини швебедин» (Білоус 122), тобто із синього швебединського сукна, а «убране синее лунское» (*Архив Юго-западной России* 216) злупили в 1617 р. в посполитого.

На відміну від інших назв одягу, які дозволяють різне трактування, «убране» підписані на одному з кроїв кравецької книги міста Вроцлава (*Gutkowska-Rychlewska* 526). Креслення показує крій обтислого по нозі поясного одягу 1640-х рр., а підпис «убране» однозначно дає зрозуміти, що чоловічий одяг, який фігурує в багатьох документах під цією назвою, це обтислий вид поясного одягу угорського типу. І. Турно, відома дослідниця з історії костюму, також пише про убране як про обтислі по нозі (*Turnau Ubiór narodowy* 21; *Turnau Słownik ubiorów* 193). Шилися убране з різних тканин, з вовняних, якісних, як згадані вище фалендишові, або з лунського: «Убране синее лунское» (*Архив Юго-западной России* 216). Також убране шили з простої

нефарбованої доморобної вовни білого чи сіруватого кольору: «убране сермяжное» (*Архив Юго-западной России* 218). Такі убране розширялися догори від коліна та обтягували ногу нижче коліна, в деяких випадках вони могли мати внизу позаду холоші металеві гачки або гудзики. А. Дронжковська у своїй книзі зазначає популярність станом на середину XVII ст. саме довгого та обтислого по нозі поясного одягу, а розширення холош входить в моду поступово та дещо пізніше (*Drązkowska* 87). Як уже було згадано вище, у книзі В. Демболецького поясний одяг козаків описано вузьким, як рукав: «*pludry tak wązkie jako rękaw*» (*Dembołęcki* 94).

Наступний вид поясного одягу, який в описаний час починає зустрічатися на наших теренах, це штани-гачі. «Штани» вперше згадані зокрема з-поміж інших видів одягу в польсько-турецькому словнику (*Paszkowski* 136). Те, що в нас називали «гачі», у турків мало назву «штани» (*sztany*). З цього можна зробити висновок, що сучасна загальна назва «штани» в XVII ст. мало більш вузький сенс, означаючи конкретний вид поясного одягу. В документах, що стосуються Литви (1579 р.), також зустрічаються назва штани: «штони сермяжные двою» (Бялявіна та Ракава 111).

Іноді в документах фігурує назва «портки», наприклад, серед злупленого козаками в 1617 р.: «портки Лунськіє синіє», «портки синіє Каразієвіє» (*Архив Юго-западной России* 229). І. Турно важає, що на постаті танцюючого зі смертю хлопа з зображення середини XVII ст. показані саме полотняні портки (*Turnau Ubiór narodowy* 115). На картині вони неширокі, з прямими холошами; аналогічні зображення містяться і на багатьох українських іконах. Сказати впевнено, який буквально крій був у портків, важко – можна припустити, що це неширокі зразки поясного одягу, вочевидь, подібного до гачів, із трубоподібними прямими холошами та невеликою вставкою між ними, на очкурі.

Шаровар у період, що ми розглядаємо (1590 –1630-ті рр.), українські козаки ще не носили. Жодного переконливого джерела для протилежного припущення немає (Шаменков «Шаровари в костюмі» 330-342). Відомий український історик П. Сас у своїй статті

² Детальніше про крій цього одягу можна ознайомитися в наступній роботі (Шаменков «Поясний одяг» 198-202).

Мал. 8. Іван Підкова, початок 1590-х рр. (малюнок автора).

Мал. 9. Запорозький полковник 1610–1630 рр. (малюнок автора).

Мал. 10. Керамічні люльки, знайдені на під час розкопок козацької переправи на місці Берестецької битви 1651 р.: (а) – промальовки І. К. Свешнікова; (б) – Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» (фото автора).

прокоментував популярну книгу К. Стамерова «Нариси з історії костюмів», де висунуто багато нічим не підтверджених тез, у тому числі й наявність у козаків шаровар, таким чином: «*Читачеві «Нарисів з історії костюмів» К. Стамерова, вочевидь, невтямки, як у XV–XVI ст. можна було домогтися виконання накреслених цим автором правил модного носіння чобіт та шароварів («Чоботи були невисокими, нижче колін, зверху обов'язково прикритими напуском шароварів»), якщо в зазначений час в Україні шаровари, вочевидь, не ще увійшли до «масової» чоловічої моди»* (Сас «Українське взуття» 352). Тобто для П. Саса також є очевидним той факт, що шаровари в гардеробі українців та зокрема козаків у XVI ст. ще не увійшли в моду.

Взуття козаків було різним: носили як чоботи, так і черевики (капці, бачмаги). Взуття згадується часто серед крадених речей. Наприклад, козаки полковника Лободи у 1596 р. покрали, окрім іншого, «*боты козлове нове, бачмаги сафьяновые»* (Архив Юго-западной России 113).

Озброєння та Спорядження

Озброєння козаків у першу чергу складалося з самопалу, луку з стрілами, чекана чи сокири, та в якійсь частини козаків кордів чи шабель.

Наприклад, козаки під Хотиним у 1621 р. не всі мали шаблі. Самопали використовувалися кількох систем: гнотові, коліщаткові та кременеві. Самопали мали різні калібри і були різними за довжиною. Під час кінних чи піших походів самопали переховувалися у шкіряних ольстрах. Дуже рідко та лише кінними воїнами використовувалися пістолети-пулгаки, які в жодному разі не носили засунутими попереду за пас – пістолети перевозилися у шкіряних ольстрах при сидлі. Наприклад, козаки гетьмана Лободи у 1596 р. покрали короткі ручниці, пулгаки, корд та шаблю (Архив Юго-западной России 112, 113). Взагалі пістолети були не у фаворі в козаків. Так, А. Віміна відмічав, що трофейні пістолети йшли в запорожців на перековку, на металеві конструкції для возів. Порох зберігали в порохівницях, а кулі у гаманцях.

Наприкінці варто згадати фінальний епізод оповідання, коли старий знесилений Тарас загубив свою люльку. На різних ілюстраціях та у кінематографі показують зазвичай сучасні вироби різного ґатунку, тоді як у козацькі часи використовували невеличкі глиняні люльки, які у великій кількості знаходять в археологічних шарах XVII ст. (Мал. 10) (Коваленко, Свешніков 185-187, Чекановський 269-277).

Бібліографія

- Arcta, Michał. *Słownik ilustrowany języka polskiego*. T.2. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1916.
- Arcta, Michał. *Słownik ilustrowany języka polskiego*. T.3. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1916.
- Bartkiewicz, M. *Polski ubiór do 1684 roku*. Wrocław: Ossolineum, 1979.
- Dembołęcki, Wojciech. *Pamiętniki o lissowczykach, czyli przewagi elearów polskich 1619-1623*. Kraków: Wydaw. Biblioteki Polskiej, 1859.
- Drażkowska, Anna. *Odzież grobowa w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wiekach*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2008.
- Dyaryusz wojny moskiewskiej 1633 roku*. Warszawa: Nakładem Świdzińskich, 1895.
- Gołębiowski, Łukasz. *Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych, sposobem dykcjonarza ułożone i opisane*. Warszawa, 1830.
- Gutkowska-Rychlewska, M. *Historia Ubiorow*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968.
- «Hetman. Walki pod Carowym Zajmiszczem i bitwa pod Kłuszynem.» *Google Arts & Culture*. artsandculture.google.com/entity/g120j3ppx?hl=pl. Accessed 1 July 2021.
- Linde, Samuel. *Słownik języka polskiego*. T.3. Warszawa: Drukarnia XX. Piarów, 1807.
- Okolski, S. *Diariusz transakcji wojennej między wojskiem koronnym i Zaporoskiem w r. 1637*. Kraków: Nakł. Wydawn. Biblioteki Polskiej, 1858.
- «Omnium pene Europae, Asiae, Aphricae atque Americae gentium habitus ; Exhibemus hoc libello Romani pontificis, episcoporum, monachorum, aliorumque sacerdotum quorum aliquid scire potuimus imagines... / [Abraham de Bruyn].» *Gallica*. gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8447144v/f51.zoom. Accessed 1 July 2021.
- Paszkowski, Marcin. *Dzieie Tureckie, y utarczki Kozackie z Tatory. Tudzież też, o Narodzie, Obrzędziech, Nabożenstwie, Gospodarstwie, y Rycerstwie &c. Tych Pogan, ku wiadomości ludziom roznego stanu pozytywne. Przydany jest do tego, Dictionarz ięzyka Tureckiego, y Disputatia o wierze Chrześciańskiej, y Zabobonach Bisurmańskich etc. Przez Marcina Paszkowskiego, na czworo Xiąg rozdzielone opisane y wydane*. Krakow, 1615.
- «Polish hajduks 16th century.» *Wikimedia Commons*. 23 May 2015. commons.wikimedia.org/wiki/File:Polish_hajduks_16th_century.jpg. Accessed 1 July 2021.
- «Rembrandt – De Poolse ruiter, c.1655.» *Wikimedia Commons*. 2 September 2013. [commons.wikimedia.org/wiki/File:Rembrandt_-_De_Poolse_ruiter,_c.1655_\(Frick_Collection\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rembrandt_-_De_Poolse_ruiter,_c.1655_(Frick_Collection).jpg). Accessed 1 July 2021.
- «Sahansahname 130.» *Wikimedia Commons*. 12 September 2007. commons.wikimedia.org/wiki/File:Sahansahname_130b.jpg. Accessed 1 July 2021.
- Sarnicki, S. *Księgi Hetmańskie*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Jagellonica», 2015.
- Stefańska, Z. «Polskie ubiory wojskowe z XVI–XVII w.» *Muzealnictwo Wojskowe*, tom 2, 1964, s. 295-324.
- Szcześniak, R. *Kłuszyn, 1610*. Warszawa: Bellona, 2004.
- Turnau, Irena. *Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Semper, 1991.
- Turnau, Irena. *Słownik ubiorów: tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.* Warszawa: Semper, 1999.
- «Uživatel Kasim Bolat na Twitteru.» *Twitter*. 16 May 2020. twitter.com/kasmbolat1/status/1261645476983701504. Accessed 1 July 2021.
- Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (АЮЗР)*. Часть 3, том 1: Акты о козаках (1500–1648). Киев: Тип. И. и А. Давиденко, 1863.
- Барвінський, Богдан «Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. Генеалогічно-історична монографія.» *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, том 100, 1930, с. 19-176.
- Безпалько, Владислав та ін., упор. *Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск 1. Волинь XVI ст.* Київ: Фенікс, 2014.

- Білоус, Наталія. *Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст.* Київ: Простір, 2011.
- Бялявіна, В. та Л. Ракава. *Мужчинскы касцюм на Беларусі.* Минск: Беларусь, 2007.
- Вирський, Дмитро. *Річ Посполита про козаків (1560-і – початок 1650-х рр.).* Київ: Інститут історії України, 2021.
- «Військо Запорозьке Низове.» *Музей Шереметьєвих.* sigillum.com.ua/stamp/vijsko-zaporozke-puzove/. Дата звернення 1 Липня 2021.
- Вовк, Хведір. *Студії з української етнографії та антропології.* Київ: Мистецтво, 1995.
- Войтович, Леонтій. “Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні.” *Військово-науковий вісник*, № 34, 2020, с. 129-148.
- Гоголь, Микола. *Тарас Бульба.* Київ: Дніпро, 2003.
- Грушевський, Михайло. *Ілюстрована історія України.* Київ, Відень: Дніпр. Союз Спожив. Союзів України «Дніпросоюз», 1921.
- «Казак Явойшовский.» *Wikimedia Commons.* 10 May 2016. commons.wikimedia.org/wiki/File:Казак_Явойшовский.jpg. Дата звернення 1 Липня 2021.
- Ковалевська, Ольга. *Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. Частина 2.* Київ: Інститут історії України, 2014.
- Коваленко, Оксана. *Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини).* Опішне: Українське Народознавство, 2008.
- Косарев, Р. В. та ін. *Зброя доби козацтва. Каталог історичних артефактів XV–XVIII ст. в 650 світликах.* Київ: Емма, 2017.
- Мицик, Юрій. “Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво.” *Український археографічний щорічник*, вип. 8/9, 2004, с. 453-460.
- Мицик, Юрій, упоряд. *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Том 1 (1648–1649 рр.).* Київ, 2012.
- Мойсієнко, В., та В. Поліщук. *Луцька замкова книга 1560.* Луцьк: Північноукраїнський діалектологічний центр імені М.В. Никончука Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2013.
- Недяк, Володимир, упор. *Україна – козацька держава.* Київ: Емма, 2007.
- Однороженко, Олег. *Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст.* Харків: Просвіта, 2009.
- «Печатка Г.Крутневича. 1603 р.» *Прадідівська слава: база даних українських пам'яток і визначних місць.* www.pslava.info/Chernigiv_IstorychnyjMuzej_148-1,253171.html. Дата звернення 1 Липня 2021.
- Сас, Петро. *Запорожці у Польсько-Московській війні наприкінці смуги 1617–1618 рр.* Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2010.
- Сас, Петро. *Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2010.
- Сас, Петро. “Печатки з гербом Війська Запорозького (1590-ті – 1630-ті рр.).” *Український історичний журнал*, №. 6, 2009, с. 182-202.
- Сас, Петро. “Українське взуття другої половини XVI – першої половини XVII ст. в наукових дослідженнях останніх десятиліть.” *Україна в Центральній-Східній Європі*, вип. 15., 2015, с. 349-362.
- Свешніков, І.К. *Битва під Берестечком.* Рівне: СПД Нестеров С.Б., 2008.
- Славутич, Є. “Одяг українських козаків переддержавного періоду (до середини XVIIст).” *Військово-історичний альманах*, р. 14, ч. 1-2 (25-26), 2013, с. 68-86.
- Славутич Є. В. *Військовий костюм в Українській козацькій державі: Уніформологічний словник.* Київ: Інститут історії України, 2012.
- Федорук, А. *Наймане козацьке військо (XVI – середина XVII ст.): ідеологія, організація та військове мистецтво.* Дис. канд. іст. наук, Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича, Чернівці, 2000.

- Франко, І. “Козак Плахта. Українська народна пісня, друкована в польській брошурі з р. 1625.” *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, т. XLVII, 1902, с. 1-28.
- Чекановський, А.А. “Знахідки люльок для куріння тютюну XVII – XVIII ст. з розкопок на Поділлі.” *Археологія і давня історія України*, вип. 4 (29), 2018, с. 269-279.
- Шаменков, Сергій. “Татунки та кольори сукна у військовому костюмі українського козацтва (кінець XVI – перша половина XVII ст.” *Науковий вісник Національного музею історії України*, № 3, 2018, с. 245-255.
- Шаменков, Сергій. “К вопросу о сортах и цвете сукон в costume украинского казачества (конец XVI—XVII вв.)” *История военного дела: исследования и источники*, т. IV, 2013, с. 56–85, www.milhist.info/2013/05/27/shamenkov_4/. Дата звернення 1 Липня 2021.
- Шаменков, Сергій. “Поясний одяг у гардеробі населення українських земель та в костюмі козацтва кінця XVI – I половини XVII ст.” *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції*, ред. О. Заремба, Кам’янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016, с. 198–202.
- Шаменков, Сергій. “Серм’яга, жупан та герм’як у гардеробі українських козаків XVII століття.” *Науковий вісник національного музею Історії України*, № 7, 2021, с. 462-471.
- Шаменков, Сергій. “Шаровари в костюмі українського козацтва XVI–XVIII ст.” *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів X Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції*, ред. О. Заремба, Кам’янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2021, с. 330-342.
- Яворницький, Дмитро. *Історія запорізьких козаків*. Т.1, Львів: Світ, 1990.

Сергій Шаменков

Портрет-реконструкція Остафія Дашкевича

Serhii Shamenkov

Reconstructed portrait of Ostafiy Dashkevych

Остафій Дашкевич (Дашкович) (1455–1535) – староста черкаський, канівський та кричевський. Вважається засновником та першим кошовим Війська Запорозького.

Постать відтворено за описом М. Грушевського: «В сучасній записці про похід під Очаків так росписуєть ся репутація Дашковича. Він мав велику славу у своїх і у Татар, „бо багато мав побід над Татарами, не раз також був провідником Татар в походах на Москву, пустошив московські землі на великі простори і татарське військо щасливо приводив назад додому обтяжене величезною здобичею. Хитрий, відважний і щасливий войовник, він був правдивим пострахом Татар. Його лице, весь вигляд тіла й одежа все

було чисто татарське. Він знав їх мову і часто буваючи на розвідах, він зіставав ся не пізнаним в їх таборі: його вважали за Татарина і завдяки тому довідавши ся про їх справи, він розбивав їх на голову, а післанців татарських, посланих до нього, він виставляв на страшний позір, прибитих на палях в степах в тих місцях, кудю проходили Татари» (Грушевський 92). Статус О. Дашковича підкреслює тогочасний турецький шолом та пернач. Зачіска з двома пасмами волосся, одяг та спорядження відтворено на підставі зображень татарських вояків за розписом початку XVI ст., що міститься на стіні кам'яниці м. Люблін (Польща) та зображень татар з полотна «Битва під Оршею» (Мал. 1).

Бібліографія

Грушевський, Михайло. *Ілюстрована історія України. Т. 7: Козацькі часи – до року 1625*. Київ: Наукова думка, 1995.

Шаменков Сергій Ігорович

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Shamenkov Serhii

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

© Шаменков С. І., 2021

© Стрій, 2021

Мал. 1. Засновник та перший кошовий Війська Запорозького – Остафій Дашкевич (малюнок автора).

Всеволод Буравченко

Кишеньковий сонячний годинник Єжи Оссолінського зі Львівського історичного музею – досвід відтворення і використання

Ключові слова: *гномоніка, сонячний годинник, Єжи Оссолінський, Освальд Крюгер, єзуїти, єзуїтські колежіуми.*

Ця стаття досліджує особливості компасного сонячного годинника з Львівського історичного музею із присвятою Єжи Оссолінському на основі геометричних та технологічних його особливостей, відомостей про пов'язаних із ним осіб, порівняння із сучасними аналогами та досвіду виготовлення репліки влітку 2021 року та використання її на заходах живої історії.

Vsevolod Buravchenko

Jerzy Ossoliński's Pocket Sundial from the Lviv Historical Museum – experience of recreation and use

Keywords: *gnomonics, sundial, Jerzy Ossoliński, Oswald Krüger, Jesuit, Jesuit colleges.*

This article studies compass sundial from the Lviv Historical Museum dedicated to Jerzy Ossoliński considering its geometrical and technological specifics, research on related personalities, comparing it to contemporary analogs and studying the experience of recreating it and using its replicas at the living history events.

Буравченко Всеволод Сергійович

Кандидат технічних наук, доцент КНУБА, засновник проекту дослідження та відтворення старовинних наукових інструментів "Master Terebrus".

Buravchenko Vsevolod

Ph.D., associate professor at Kyiv National University of Construction and Architecture, founder of the project of study and recreation of historical scientific instruments "Master Terebrus".

ORCID: 0000-0003-0907-3014

e-mail: buravchenko.vs@knuba.edu.ua; terebrus.wordpress.com

Увагу відвідувачів Львівського історичного музею (ЛІМ), розташованого в колишньому палаці Костянтина Корнякта, привертає увагу стенд з невеличкою колекцією сонячних та зоряних годинників XVI–XVIII ст. Серед інших експонатів колекції, які є не менш цікавими, але все ж типовими представниками масового виробництва мануфактур в Нюрнберзі, Аугсбурзі та Парижі, виділяється один, який не має відомих прямих аналогів у музеях світу – кишеньковий компас за номером музейного каталогу МТ-1838 (Мал. 1, а, б) із присвятою відомому політикові, ораторові, письменникові та фактичному правителю Польського королівства Єжи Оссолінському (Мал. 1, в).¹

Основу компаса складає дощечка червоного тропічного дерева розмірами 98x85 мм із накладкою з латуні. У видовбаний паз вставлено компас у вигляді круглої луженої латунної чашки із вигравіюваною стрілою, що має позначати напрямок силових ліній магнітного поля Землі. На голці висить вирізана з залізного листа стрілка із точеною латунною втулкою. Всупереч сумнівам, стрілка досі зберігає намагніченість (!) і правильно показує напрямок силових ліній магнітного поля, вірогідно, завдяки здатності автоматично орієнтуватися у магнітному полі та підмагнічуватися ним. Накладка з латунного листа прикріплена до основи чотирма болтами, шляпки яких утоплені в дно компаса.

На накладці вигравіювані циферблати відразу двох сонячних годинників – горизонтального, проградуйованого римськими цифрами за годинниковою стрілкою та азимутального, проградуйованого арабськими цифрами проти годинникової стрілки. Гномоном при цьому мала слугувати нитка, протягнута через отвори накладки та кришки. Оригінальна нитка не зберігалася, а та, яку можна зараз бачити на експонаті, була натягнута нещодавно співробітниками музею для наочності.

Зовнішня сторона кришки компасу містить вигравіювані присвяту та підпис автора наступного змісту, виконані типовим для виробів XVI–XVII ст. сполученням шрифтів антикви та курсиву (Мал. 1, б) (Слободян 186):

ILLVSTRISSIMO S[...] ROMANI IMPERII
Principi
Dn.D.GEORGIO OSSOLINSKI
DVCI DE OSSOLIN COMITI DE TECZYN
SVPREMO REGNI
CANCELLARIO
BYDGOSTIENSI LVBACZOVIENSI RYCENSI
ADZELENSI
CAPITANEO
Delineauit et dedicauit P. Osualdus Krüger
Societatis IESV
VILNÆ
ANNO DOMINI M.DC.XLIII

*Найсвітлішому С[вященній] Римської Імперії
державному мужеві
пану господареві Юрію Оссолінському
Князю Оссоліну Графу Тенчину
Високому королівському
Канцлерові
Бидгоському Любачівському Рицькому
Адзелському
Старості
Креслив і присвятив о[тець?] Освальд Крюгер
товариства Ісуса
Вільно
Року Божого 1.6.44*

Частково поверх надпису приклепано накладку – тримач для верхнього кінця нитки-гномона.

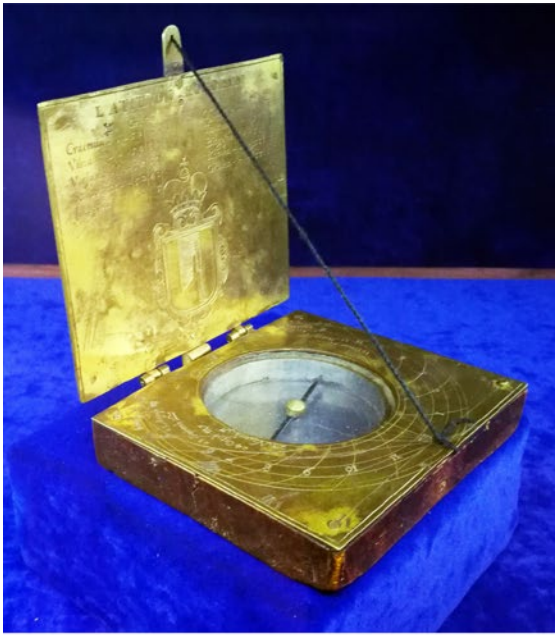
На внутрішній стороні кришки вигравіювано «Топур» – один з найстарших відомих шляхетських гербів із князівською короною над щитом – герб власника компаса та таблиця широт деяких міст Речі Посполитої.

До Львівського історичного музею артефакт був переданий у 1940 році з Музею князів Любомирських у Львові, до якого його було придбано у 1931 році у п. Бродоської з Білгораю (Люблінське воєводство) за 500 злотих. Попередня його історія невідома.

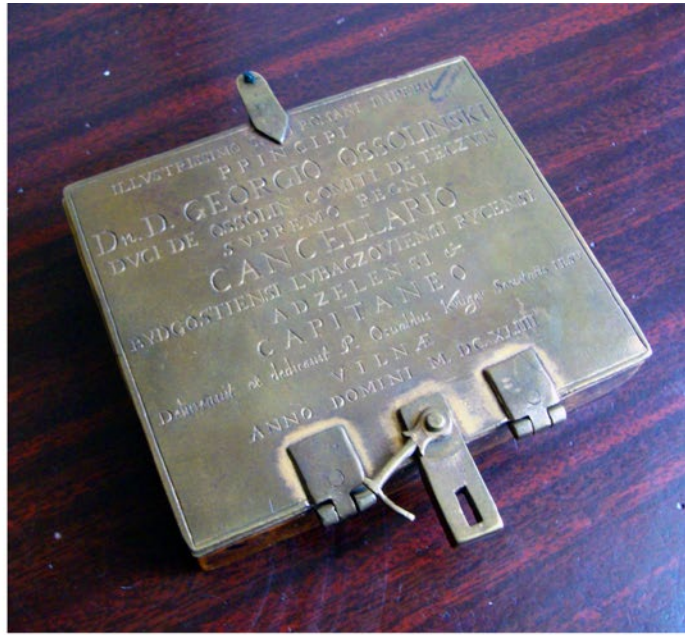
Завдяки тому, що присвята на кришці пристрою подає імена і розробника, і [очікуваного] власника, в нас є рідкісна можливість спробувати

¹ Користуючись можливістю, хочу висловити особливу подяку Еду Березовому, Джону Девісу, Віталію Демі, Олександрові Зарембі, Володимирі Кугузову, Єфремові Ліхтенштейну, Андрію Писаренку, Віталію Плоскому, Петрові Слободяну та Олександрові Харченку, які підтримували цей проект на різних його стадіях.

№3 (2021)

а

б

в

Мал. 1. (а) – Загальний вигляд сонячного годинника в музеї (фото автора);
 (б) – вигляд кришки із присвятою та фіксатором (фото автора);
 (в) – портрет Єжи Оссолінського, що належить пензлю Бартоломея Стробеля, 1635 рік.

LATITUDO LOCORUM						ШИРОТА МІСЦЕВОСТІ (уточнене сучасне значення)					
	Gr	Min		Gr	Min		Gr	Min		Gr	Min
Cracouia	50	0	Ossolino	50	0	Краків	50	04	Оссолін	50	40
Vilna	54	50	Taykury	50	54	Вільнюс	54	41	Тайкури	50	32
Varsauia	52	53	Bidgoscia	53	8	Варшава	52	13	Бидгощ	53	7
Sandomiria	50	40	Kiiouia	51	5	Сандомир	50	41	Київ	50	27
Leopolis	50	5	Grodna	53	50	Львів	49	50	Гродно	53	40

проаналізувати обставини його створення через зв'язки із персоналіями причетних осіб.

Єжи [Юрій] Оссолінський (р.ж. 1595–1650 рр.) походив з давнього шляхетського роду. Його батько Ян Збігнев Оссолінський займав посади тарнувського каштеляна, подільського та сандомирського воеводи. Готуючись до державної кар'єри, Єжи навчався в 1604–1606 рр. в єзуїтському колеґіумі в Пултуску та в 1608–1612 рр. в Граці, та вірогідно зберіг потому певні зв'язки із Товариством Ісуса. В 1613–1616 рр. продовжував освіту, подорожуючи Європою та відвідуючи університети Лувена, Парижу, Орлеану, Падуї, Болонії, Риму та Неаполя. З 1617 р. розпочав службу при дворі та прийняв участь у війні з Московським царством. У Хотинській війні 1621 р. Єжи Оссолінський участі не брав, будучи посланим до Англії з метою залучення короля Якова I Стюарта до антитурецького союзу. В подальшому посідав ряд державних посад, головував на сеймах та очолював міжнародні посольства. В 1633 р. отримав від імператора Фердинанда II особистий титул Князя Священної Римської Імперії, що дозволило увінчати спадковий герб князівською короною. В 1643 р. посів посади Великого коронного канцлера – фактичного правителя Польського королівства. Відомо, що у своїй діяльності та блискучих промовах Оссолінський виступав ревним захисником католицизму та борцем із інакомисленням, що було характерним проявом поляризації Європейського суспільства під час 30-річної війни. Свої статки витрачав на меценатську підтримку чернечих орденів та колеґіумів. Поділяв ідеї абсолютизму та намагався проводити політику централізації влади, чим накликав на себе ненависть та опозицію шляхти. Улітку 1647 р. перебував із секретною місією на українських землях, за деякими твердженнями, намагаючись залучити українських козаків до бойових дій проти Кримського Ханства та Туреччини. Після початку Хмельниччини виступав миротворцем і приклав чимало сил для досягнення Зборівської угоди. Смерть коронного канцлера в 1650 р. звела нанівець результати його миротворчих зусиль, що призвело до поновлення бойових дій в 1651 р. Врешті-решт князь Юрій залишився незручною фігурою як для польського, так і для українського національного міфу. Для

перших – як капітулянт, для других – як представник ворожої партії. Тому попри його колосальний вплив на політику Речі Посполитої першої половини XVII ст., він відомий більше історикам, а для широкої публіки обох держав його ім'я перебуває в тіні його сучасників – «яструбів» війни, що тільки починалася.

У 1644 р. Оссолінський перебував у zenіті своєї політичної кар'єри та мав багато справ, що стосувалися різних частин держави. Серед них не останньою була матеріальна допомога Товариству Ісуса. Як вихованець єзуїтів та як староста Бидгощі (з 1633 р.), князь Юрій підтримував будівництво конвенту, колеґіуму та костьолу св. Ігнатія в місті, а в 1642 р. навіть просив про право опіки над будівництвом, яке до того належало єпископу Хелмнському [Кульмському] Касперу Дзялинському. У квітні 1643 р. було досягнуто угоди, за якою Оссолінський та Дзялинський визнавалися співфундаторами. З цього видно, що в описаний період канцлер та посадовці ордену перебували в досить приязних та продуктивних стосунках.

Другий герой нашої історії Освальд Крюгер (р.ж. ?–1655 рр., у деяких джерелах – Kryger (Bentowski), але в даному випадку у нас є його автограф) в цей час теж перебував у розквіті своєї наукової творчості.

Мало що відомо про ранні роки майбутнього математика – уродженця Пруссії. Більш-менш достовірні відомості з'являються лише з часу його вступу до ордену у Вільні в 1618 р. Відбувши термін послушництва, у 1622–1623 рр. стажувався у Римі, після чого повернувся до Вільна для завершення навчання. Вільненський колеґіум був третім заснованим у Речі Посполитій (після колеґіумів у Браневі та Пултуску) навчальним закладом товариства Ісуса та першим у Великому Князівстві Литовському (ВКЛ). Заснований в 1570 р. та підвищений в 1579 р. актами короля Стефана Баторія та буллою Папи Римського Григорія XIII до статусу академії, він посідав важливе місце в системі навчальних закладів у Східній Європі у боротьбі із поширенням ідей протестантизму серед містян та знаті ВКЛ: спочатку кальвінізму, пізніше соцініанства.

Певний час викладав у закладах у Полоцьку, Пултуску та Несвіжі. З 1632 р. займав посаду викладача математики у Віленській академії,

в окремі роки викладав також давньоєврейську мову та моральну теологію (обов'язок, який котувався нижче, ніж викладання схоластичної теології). Але з переліку наукових праць, які Крюгер видавав у 1630–1640-х рр. ледь не кожен рік, видно, що справжньою його пристрастю була математика. Його спадок включає підручники з арифметики та геометрії, праці, присвячені питанням механіки, оптики, функціонуванню людського ока, утворенню веселок та природі кольорів (задовго до Ісаака Ньютона), розрахунку календарів, застосуванню геометрії для потреб артилерії та фортифікації. Рукопис із викреслювання сонячних годинників залишився невиданим.

Із 1653 р. Крюгер зайняв посаду ректора Несвизької академії, а в 1655 р. наказом короля Яна Казимира його було призначено військовим інженером з фортифікації у Гродні. На жаль, через хворобу і передчасну смерть проявити себе на новій посаді вчений єзуїт вже не встиг.

Крюгер був одним із перших у східній Європі, хто проводив зі студентами спостереження за допомогою телескопа супутників Юпітера (Südzius 8), відкритих Галілео Галілеєм у 1610 р., та знайомив студентів із теорією геліоцентричної Сонячної системи, хоча в цей час конфлікт Галілея із єзуїтами викликав проблеми для прихильників останньої. Тому викладачам доводилося офіційно представляти її своїм студентам лише як зручну для виконання розрахунків абстракцію, або альтернативну точку зору, яку треба було перемогти в схоластичному диспуті (Матвіїшин 395). Займався виготовленням машин для астрономічних спостережень та, за свідцтвами сучасників, мав репутацію «Архімеда свого часу». Цікаво, що в документах Несвизького замку 1655–1656 рр згадуються 4 «крюгерівські» гармати, які в цей час передавалися з арсеналу замку в інші гарнізони. Хоча це може бути банальним співпадінням фамілії, не виключено, що єзуїт міг опинитися причетним до їх створення чи принаймні модернізації (Волкаў 63).

За деякими даними Крюгер певний час був домашнім вчителем у Несвизькій резиденції Радзивілів і міг бути відомим у політичних колах Речі Посполитої, тому не можна виключати вірогідність його знайомства з Оссолінським ще до 1644 р.

Можна припуститися версії, що в цей час

комусь із посадовців ордену спало на думку відзначити плідну співпрацю канцлера з орденом та його щедрі пожертви символічним подарунком, не стільки дорогим (бо орден сам потребував коштів від князя), як символічним – який би відзначав цінність його допомоги справі розвитку освіти та науки в Речі Посполитій. Таким подарунком міг стати, наприклад, кишеньковий сонячний годинник. Яким би не був мотив, у ордену була така людина, яка могла організувати виготовлення унікального подарунку.

Неможливо підрахувати всі винаходи людини для визначення часу за ходом небесних світил. Мабуть, у кожній місцевості людина так чи інакше звикала стежити за рухом Сонця по небу та тіней по землі та співвідносити з ними хід часу для планування своїх справ. Численні примітивні пристрої відомі в багатьох культурах (Буравченко 25–29; Щепкинъ 43–48). Але вже на початку нашої ери антична культура знала щонайменше 6 типів портативних сонячних годинників, 2–3 з числа яких були здатні адаптуватися під широту місцевості та могли бути використані мандрівниками у широкому діапазоні широт (Talbert). Попри втрату багатьох технологій та культурних досягнень у період розпаду Римської Імперії, було б перебільшенням категорично стверджувати, що Європа періоду «темних сторіч» взагалі не знала сонячних годинників. Підтвердженням цьому може служити срібний годинник X ст. у вигляді прикрашеного гравіюванням бруска із отворами для штирька-гномону, знайдений в 1938 р. під час будівельних робіт в клуатрі собору в м. Кентербері (Sonderegger мал. 11).

Ренесанс у європейській гномоніці почався із надходженням з країн Ісламу знань та технологій після Хрестових походів (Falk). Серед відомих зразків кінця XIII – початку XV ст. переважають годинники у вигляді квадранта – кутомірного інструмента у формі чверті кола із відвісом, візирами та шкалами для визначення часу за висотою Сонця над горизонтом у різні місяці року (Мал. 2) (Davis “The Zutfen Quadrant” 36–42; Davis “The Chetwode Quadrant” 2–6). Зустрічаються і інші рішення, наприклад, у вигляді стовпчика чи кораблика зі щоглою, що могла нахилитися, для налаштування годинника для використання його в різні пори року (Eagleton). Значну частину

Мал. 2. Сонячні годинники-квадранти: (а) – квадрант зі слонової кістки, Нюрнберг, 1510 р., Музей годинників, м. Цюрих (фото автора); (б) – квадрант в руці музи геометрії на шпалері «Астролябія», Фландрія, XV ст., Музей шпалер, м. Толедо (фото автора).

археологічних знахідок цього часу було знайдено поблизу аббатств та монастирів, що навело деяких дослідників на думку, що культура користування годинниками в цей час розповсюджувалася значною мірою через церковне середовище. Однак церковники не були єдиними їх користувачами, чому свідченнями є латунний квадрант-годинник, виготовлений в 1396 р. для короля Англії Річарда II, та кістяний – в 1438 р. у Відні для німецького імператора Фрідріха III. Спільними рисами годинників-кутомірів є чутливість до широти, під яку його було виготовлено або налаштовано, та порівняно висока складність використання, пов'язана із необхідністю вибору правильної шкали та інших налаштувань.

Певна революція відбулася в європейській гномоніці із розповсюдженням технології виготовлення магнітних компасів. Хоча в Середземноморському регіоні компаси були відомі щонайменше з кінця XIII ст., англійський автор у 1430 р. стверджує, що застосування компасу розповсюдилося лише в останні 12 років (Swanick 17). Приблизно цим самим часом датується, можливо, найдавніша відома археологічна знахідка фрагменту компасного кишенькового сонячного годинника в замку Графендорф у селищі Штокерау в Австрії (Ільків *Портативний сонячний годинник* 150). Як показують археологічні знахідки, вже в другій половині XV ст.

сформувалося декілька типів компасного сонячного годинника, такі як: круглий компас із накладкою-циферблатом та складаним гномоном; прямокутний годинник із маленьким врізаним компасом та складаним тримачем, яким натягувалася нитка, що працювала як гномон (так виглядає і наш артефакт); компас із циферблатом у вигляді екваторіального кільця та гномоном, що встановлювався паралельно земній вісі, тощо (Salzer).

Виготовлення компасного годинника вимагає застосування кількох матеріалів та процесу намагнічування голки, який при наявних технологіях був довгим та трудомістким. Але основним типом сонячних годинників у цей час стали саме компасні (Мал. 3), що були простіші у використанні і не вимагали особливих знань від користувача. Триумф компасних годинників мав і зворотній бік – безкомпасні годинники, що переважно визначали час за висотою Сонця, серед яких було чимало цікавих з точки зору математики рішень, опинилися загнаними в периферійні ніші, як «вниз» – в категорію недорогих поділок, так і «вгору» – до дорогих і якісних навчальних і наукових інструментів.

XVI–XVII ст. стали певною мірою «золотим віком» європейської гномоніки. Виробництво годинників нарощувалося швидкими темпами, вже в 1480-х рр. у Нюрнберзі, який став найбільшим центром їх виробництва, працювало

№3 (2021)

а

б

Мал. 3. Компасні годинники XVII ст.: (а) – срібний годинник за підписом Мухаммада Таміра, Персія 17 ст., Музей Бенакі, м. Афіни (фото автора);

(б) – компас зі слонової кістки, Німеччина 1626 р., ЛІМ; єдиний з компасів з колекції Львівського музею, який не працює, оскільки стрілка приржавіла внаслідок потрапляння вологи всередину крізь тріщину (фото автора).

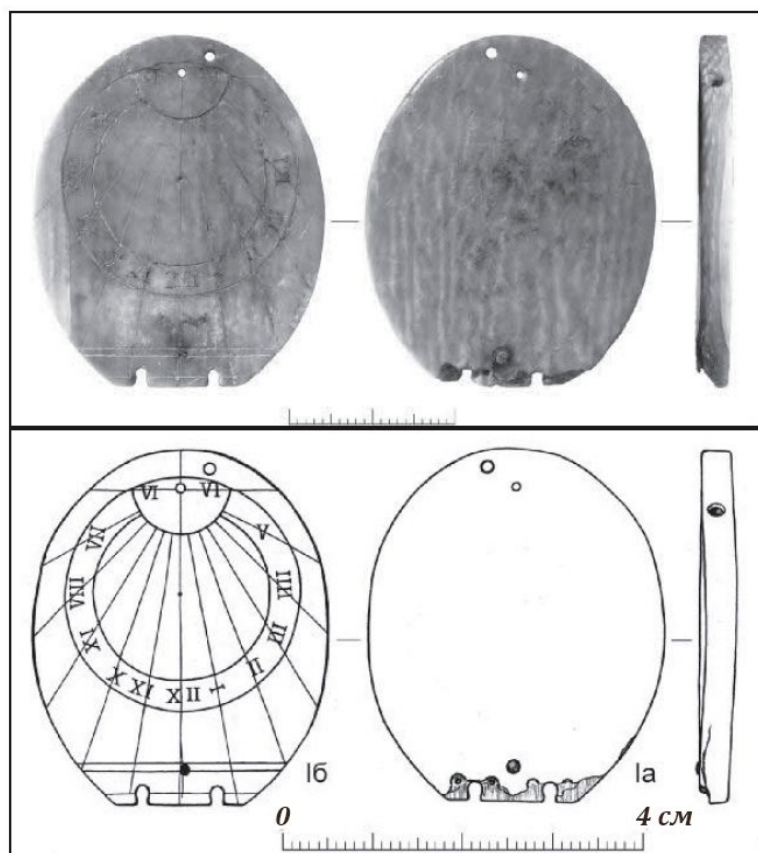
вісім майстерень. Масове виробництво дозволяло раціоналізувати виробничі процеси, тому кишеньковий годинник був досить доступним виробом. Зокрема, в одному Женевському філіалі фірми Ганса ІХ Тухера на складі знаходилося 255 дюжин (!) кишенькових сонячних годинників (Schewe 157). При цьому цехи вживали заходів для підтримання цін на свої вироби та престижу своєї роботи. Наприклад, правила Нюрнберзького цеху компастмахерів (виробників компасів і сонячних годинників) вимагали, щоб для корпусів компасів використовувалися тільки дорогі матеріали: дерево груші чи самшиту, або слонова кістка. Для виробів майстрів з Аугсбурга та Мюнхена найбільш характерними були цільнометалеві вироби зі сплавів міді.

Знахідки кишенькових годинників з цього часу є численними і різноманітними за типами та географією. Нашому співвітчизнику, археологу Миколі Ільківу вдалося у своїй праці (Ільків

Портативний сонячний годинник 112) зібрати каталог з 211 археологічних знахідок європейських портативних сонячних годинників XV–XVIII ст, не рахуючи тисяч, що збереглися в музейних та приватних зібраннях. Сонячні годинники присутні у багатьох законсервованих «ковчехах часу», у тому числі серед знахідок на затонулих військових судах «Мері Роуз» (1545 р.) (Cowham) та «Ваза» (1628 р.) (Lunze), у вантажі затонулих купецьких судів (Zmaić “Ostaci tereta”; Zmaić “Craft products”) та при розкопках міст та фортець.

На вітчизняних теренах знахідки сонячних годинників нечисельні, зокрема при розкопках поля битви при Берестечку І.К. Сवेशніковим (Сवेशніков), попри багатий зібраний матеріал предметів озброєння, взуття, посуду, інструментів, прикрас, монет тощо, не було знайдено жодного предмету, який можна було би трактувати як сонячний годинник або його частину.

Мал. 4. Кістяна кришка сонячного годинника, знайдена на території Хотинського замку (за М. Ільків).

Помітними виключеннями є знахідки кришки кістяного годинника, аналогічного виробам нюрнберзького майстра першої половини XVII ст. Ганса Міллера на території Хотинського замку (Мал. 4) (Ільків «Нюрнберзький»; Ільків *Портативний сонячний годинник*) та предмет, що міг бути частиною імпровізованого сонячного годинника, знайдений при розкопках вежі на о. Мала Хортиця (Буравченко 25-29).

На цьому фоні цікавими є свідчення французького інженера та картографа Гійома Левасера де Боплана (Beauplan 38, 57). Описуючи приготування українських козаків до морських походів, він серед переліку озброєння, одягу та іншого спорядження додає «*..portent chacun un quadran..*». Даному предмету сильно не пощастило в українських перекладах, де він називається, то «годинник», то «буссоль». Описуючи похідне спорядження кримських татар, він подає ще конкретнішу інформацію «*..chacun un quadran de Nuremberg en leurs pochettes..*», тобто вказує на походження інструмента саме з Нюрнберга. Цей предмет викликав багато суперечок внаслідок відсутності відповідних артефактів та тому факту, що у XVII ст. квадрант аж ніяк не був найбільш розповсюдженим типом

портативного годинника. Але Миколі Ільківу (Ільків *Портативний сонячний годинник* 88) при порівнянні текстів різних видань «Опису України» вдалося довести, що у найраннішому виданні 1651 р. в обох випадках використовується слово «*cadran*», тобто сонячний годинник без конкретизації типу, а «*quadran*» з'явився у виданні 1660 р., що призвело до «творчості» у подальших виданнях та перекладах.

Вказівка на наявність імпортованого кишенькового годинника у кожного козака та татарина є, вочевидь, явним перебільшенням, у противному випадку археологічний матеріал не міг не дати певного числа знахідок, але подвійна згадка явно вказує на те, що Боплан неодноразово бачив в обігу сонячні годинники.

Чи було на теренах Речі Посполитої в XVII ст. власне виробництво сонячних годинників? Нам невідомі виробники, яких можна співставити за обсягами виробництва з баварськими майстрами, але декілька джерел заслуговують на увагу.

Відомий срібний безкомпасний годинник, виготовлений в 1638 р. гданським пивоваром та астрономом-любителем, автором першого в історії атласу Місяця, Яном Гевелієм (Йоханом

Мал. 5. Срібний годинник, виготовлений Яном Гевелієм у Гданську в 1638 р. (за Z. Prószyńska).

Гевелем) (Мал. 5) (Zegary gdańskie 212). Годинник у вигляді диску зі шкалою годин у формі спіралі мав рухомий гномон для налаштування під схилення Сонця в різних місяцях та регульований підвіс, що теоретично давав можливість адаптувати його для використання в полосі від 45° до 65° північної широти. Дана функція в дійсності не працювала, бо більша частина маси годинника належала власне його диску, який, попри зміну положення стрілки підвісу, продовжував би висіти відповідно розподілу маси у ньому самому. Тому коректним годинник був тільки для широти Гданська (54°), де, вочевидь, він і використовувався. Годинник був рясно прикрашений вигравіюваними девізами та зображеннями в стилі барокко. На жаль, подальше вивчення годинника є неможливим через те, що його оригінал було втрачено під час пожежі в Музеї м. Гданська внаслідок бойових дій в 1945 р.

Також цікавим аргументом щодо можливості власного виробництва компасних годинників у Києві чи його передмістях можуть слугувати зображення компасів на планах печер

Києво-Печерської лаври у Київському Патерику 1661 р. видання. Дереворит зображує компас зі стрілкою (Мал. 6) (Люта 354), направленою на південь, що є незвичним для наших сучасників, але зустрічається в джерелах XVII сторіччя, зокрема на плані Кам'янця-Подільського, виконаному Ципріаном Томашевичем в 1672 р. (Планицька 77) Під стрілкою розташовано диск зі стрілками румбів, а по ободу кириличні цифри: у західній частині від Д (4) до ВІ (12), а у східній – від А (1) до И (8), що відповідає часу, коли Сонце може світити на широті Києва в день літнього сонцестояння (приблизно з 4 ранку до 8 вечора за місцевим часом). При цьому цифри ґ (6) ранкових та вечірніх годин знаходяться на одній горизонталі, а ВІ (12) – прямо на півночі, як це звичайно трапляється в горизонтальних сонячних годинниках. Застосування кириличних літер на ободі, можливо, свідчить про місцеве походження щонайменше цієї частини годинника.

В обох наведених прикладах, вочевидь, мова не може йти про великомасштабне виробництво годинників для перепродажу та експорту,

Мал. 6. Зображення компасу на деревориті-плані Антонієвих печер (1661 р.) (за Т. Люта)..

але радше про окремі випадки виготовлення їх для власного вжитку, конкретного замовника чи подарунку. До останньої категорії, вірогідно, відносився і артефакт з ЛІМ.

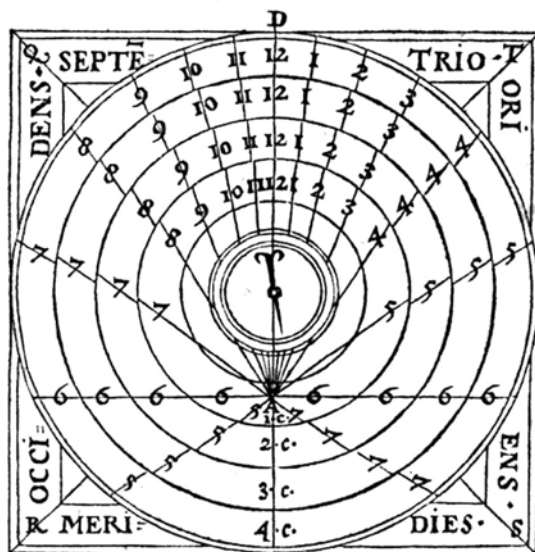
Типовий компасний годинник XVI–XVII ст. має доволі скромні розміри – більшість не перевищує габаритів 5 x 5 см, при чому розміри самого компаса ще менші – звичайно до 2 см. Найбільш розповсюджений матеріал – слонова кістка, або дерево з кістяною накладкою. Компаси – сухого типу. Стрілка компасу має форму голки з заліза, один з кінців якої може відрізнятись загостренням, поперечною перемичкою чи кілечком. Хоча часто на маленьких компасних годинниках кінці стрілки могли робити взагалі без відзнак, розраховуючи на те, що користувач зуміє відрізнити південь від півночі за іншими місцевими ознаками. У чашках компасів зазвичай присутнє гравіювання напрямку, із яким треба співставляти стрілку із поправкою на значення магнітного схилення. Факт того, що магнітна стрілка показує не прямо на північ, а з деяким відхиленням, був відомий стільки, скільки була відома сама технологія компасу, так само як і те, що це значення є різним у різних місцевостях і змінюється з часом. Але систематичне дослідження магнітного схилення почалося тільки у XVI ст.

Втулки мають зазвичай форму, наближену до пірамідки (щоб концентрувати вагу стрілки в нижній частині) із перемичкою чи «ріжками»

у поперечній площині, які мають знизу впирається у скло та заважати стрілці звалитися убік. Зустрічаються також втулки у вигляді паралелепіпеда, точені чи інших форм, особливо на найдрібніших компасах. На більших екземплярах скельце могло притискатися кільцем з дроту, на менших – просто приклеюватися на віск. Зустрічаються годинники із компасом взагалі без скла – піднявши кришку, власник мав слідкувати, щоб не загубити стрілку. Функції гномона виконує нитка, що натягується між власне компасом та складаним тримачем, або кришкою, коли остання відкрита. Площина навколо компасу та часто внутрішня сторона кришки несуть розмітку циферблату.

Компасний годинник, на відміну від «годинника висоти», є малочутливим до похибок по широті, тому міг використовуватися у достатньо широкому діапазоні широт без переробки чи додаткових налаштувань, що сприяло їх експорту до різних країн та масовому виробництву. Але існували також годинники підвищеної точності із можливістю адаптації до широти місцевості. В них зазвичай кришка не мала розмітки циферблату, а містила ряд дірочок, що дозволяли натягнути нитку-гномон під різним кутом. При цьому на площині компаса містився циферблат у вигляді набору шкал на ізодистантних колах чи багатокутниках, розрахованих для різних широт

Figura plani horizontalis in quo delineata sunt 4 primorum climatum horologia.

Мал. 7. Циферблат компасного годиннику зі шкалами годин для різних широт (за О. Finei).

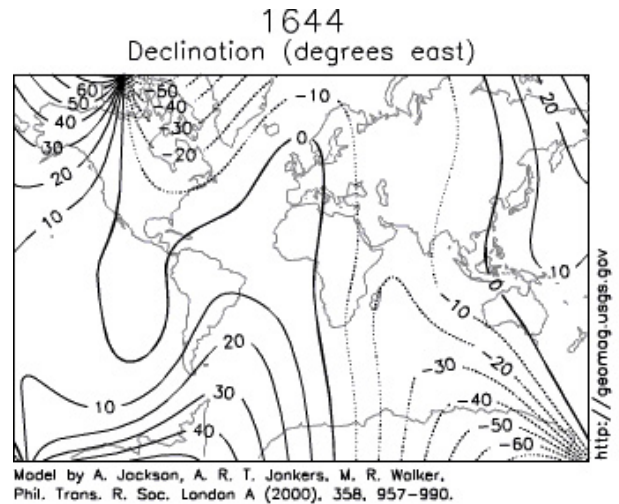
№3 (2021)

через 3 чи 5 градусів (Мал. 7) (Finei 33), а вільне місце заповнювалося таблицею із назвами міст та відповідними значеннями широти.

Існували також годинники більшого розміру – до 10 см, але їх зазвичай вже відносять до іншої категорії – астрономічних компендіумів. Останні слугували предметами престижу, виготовлялися з дорогих матеріалів – зазвичай з латуні, часто вкривалися позолотою та багато прикрашалися гравіюванням. У них разом зі «звичайними» компасними годинниками поєднувалися інші типи інструментів: нічні зоряні годинники, планісферичні та універсальні астролябії, міні-мапи, вічні календарі, математичні та астрономічні таблиці для обчислення фаз Місяця, тригонометричні калькулятори та ін. Поруч із одним сонячним годинником в них могли розташовуватися ще декілька, розмічених за системами нерівних годин (система вимірювання часу, де світловий день від світанку до заходу поділявся на 12 годин рівної довжини, використовувалася для діловодства у античності та середньовіччі), вавилонських та італійських годин (системи, де відлік 24 годин починається зі світанку та заходу відповідно, використовувалися для діловодства у деяких європейських містах). Астрономічні компендіуми були дорогими статусними предметами, занадто малими для виконання точних наукових вимірювань, і їх власник звичайно активно користувався хіба що меншою частиною їх функцій. Пік їх виробництва прийшовся на другу половину XVI ст.

Окрему групу складали годинники-шедеври, що виконувалися майстрами для підтвердження своїх навичок для отримання звання майстра, або як демонстраційні зразки, чи для урочистих подарунків, наприклад, як годинник роботи нюрнберзького майстра Томаса Тухера з ебенового дерева, інкрустованого дорогоцінними металами, розмірами 156 x 93 мм (Schewe 1-6). Певною мірою наш зразок близький до останніх двох категорій.

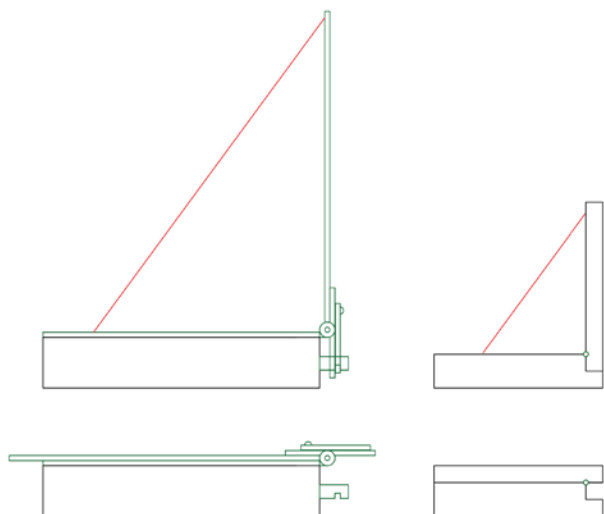
Порівнюючи його із масивом відомих компасів, не можна не помітити, що компас Крюгера виділяється розмірами по всіх трьох вісях. Також нетиповим є сполучення дерев'яної основи та латунної накладки й кришки. Складається враження, що Крюгер і ті ювеліри, кого він міг залучити для виконання роботи, орієнтувалися на ті матеріали, які змогли придбати, та ті техніки, які були їм знайомі. Хоча чашка компасу зі стрілою

Мал. 8. Реконструкція, за даними Лондонського королівського товариства, розподілу значень магнітного схилення в 1644 р. Негативні значення відповідають західному схиленню (за A. Jackson).

силових ліній магнітного поля, зображеною зі схиленням на захід, виглядає дещо незвично для сучасного користувача (зараз на території України магнітне поле Землі має східне схилення із середнім значенням біля 7° із повільним зростанням з заходу на схід), вона якраз відповідає даним реконструкції магнітного поля Землі в XVII ст. (Мал. 8) (Jackson et al. 957-990). В той час у східній Європі магнітне схилення було західним. Якщо існує положення чашки зі стрілкою не є випадковістю або результатом неохайної збірки компаса в пізніший час, то треба визнати, що професор Крюгер не знехтував цим аспектом, і врахував магнітне схилення досить коректно.

Таблиця міст та їх широт є ретельно підбраною під особу її власника. Тут є і місце народження князя (Сандомир), і його спадкові маєтки (Оссолін, Тайкури), і розташування колегіуму, будівництвом якого в той момент опікувався канцлер (Бидгощ). Бидгощ і Сандомир при тому були старостствами Оссолінського. Варшава, Краків та Вільно як столиці Речі Посполитої, пов'язані з його державною діяльністю. До того ж Вільно було місцем праці Крюгера та створення годинника. Невідомо, чому в цю таблицю потрапили Львів та Київ, випередивши за своєю важливістю для його власника навіть найбільше місто та вузол зовнішньої торгівлі Речі Посполитої – Гданськ. Чи це було пов'язане із діяльністю канцлера, чи планами ордена, залишається загадкою.

Мал. 9. Компасні годинники у відкритому та закритому вигляді: ліворуч – Крюгера, праворуч – професійної роботи.

Широти міст вказані у градусах та хвилинах із досить високою точністю, більшою ніж це могло би забезпечити їх визначення за допомогою кишенькового квадранта чи астролябії. Немає сумніву, що при вимірюванні цих значень використовувалися інструменти високої точності. Типова навігаційна астролябія того часу мала градування тільки цілих градусів, і отримати значення із точністю вищою ніж $\frac{1}{4}$ градуса нею було важко. Похибки досить невеликі, буквально в декілька мінут.

В будь-якому разі, таблиця має тільки довідчу функцію і, на відміну від експортних продуктів нюрнберзьких майстерень, не може бути використана для налаштування годинника під використання на різних широтах через наявність тільки однієї шкали для кожного з годинників – горизонтального та азимутального. Циферблати годинників співпадають із викресленими для широти Вільна ($54^{\circ}50'$). Не виключено, що Крюгер використав для створення подарунку шаблони годинників, які він робив раніше як навчальні посібники з дешевших матеріалів.

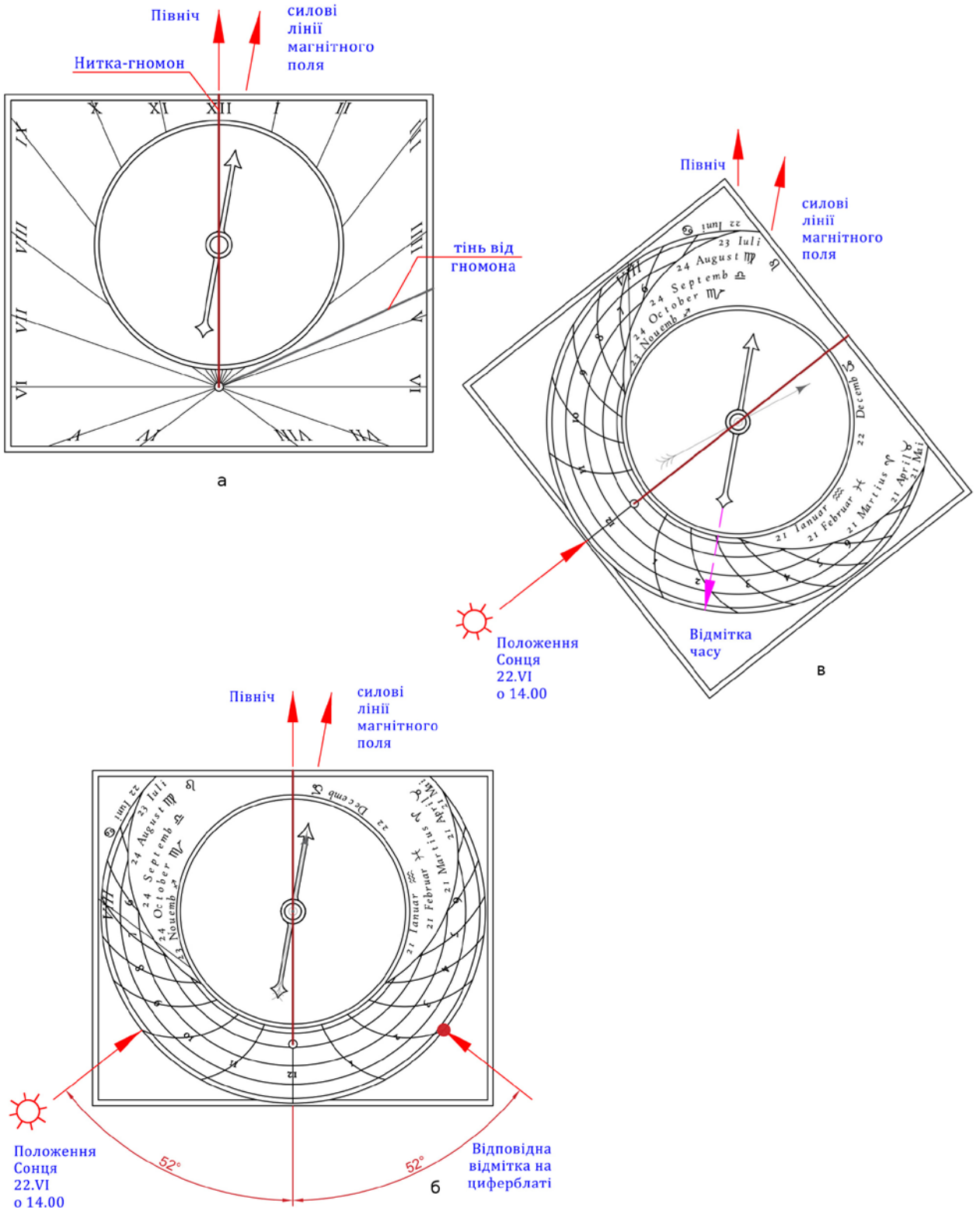
Фіксатор кришки у вертикальному положенні нетиповий для відомих сонячних годинників – приклепана до кришки рамка, яка далеко висувається за межі прямокутної кришки. Коли остання піднята, рамка надягається своїм прорізом на залізний гак, що виступає з дерев'яного корпусу, і чіпляється до нього за допомогою приклепаного гачка. Конструкція виглядає

вразливою і незручною, бо при носінні у кишені одягу чи сумці з текстилю, рамка і гак будуть псувати тканину. На кістяних та дерев'яних годинниках професійного виробництва задача фіксації кришки вирішена значно простішим та практичнішим способом. Це створює враження, що Крюгер зіштовхнувся з проблемою утримання важкої металевої кришки у вертикальному положенні, яка не була суттєвою на виробках, які він робив раніше, можливо, з картону. Але, оскільки від цього залежало положення гномону та точність вимірювання часу, він вирішив задачу, хоча й не надто практичним способом (Мал. 9).

Важко сказати щось конкретне про конструкцію тримача верхнього кінця нитки-гномона. Оригінальний був відламаний, а замість нього поверх дарчого надпису був приклепаний імпровізований. Якщо припустити, що годинник проектувався під широту Вільна, це означає, що нитка повинна була натягуватися під кутом 55° до горизонту. Таким чином, тримач мав виступати за межі кришки більш ніж на 20 мм. Чи міг він складатися, чи мати ще якісь особливості, зараз сказати неможливо за відсутністю аналогів. У будь-якому разі, тримач виявився найвразливішою частиною конструкції і був відламаний. Так само ми не можемо сказати, чи перебував він у цей час у власності самого Єжи Оссолінського, чи його спадкоємців, але можна сказати впевнено, що власник планував користуватися ним далі і відремонтував годинник доступними засобами.

Найбільш характерною рисою інструмента є сполучення в ньому відразу двох годинників – горизонтального та азимутального. Горизонтальний є цілком традиційним, де час визначається за падінням тіні від нитки-гномона на циферблат, коли магнітна стрілка співставлена із відміткою магнітного схилення. Такий годинник не вимагає налаштування під пору року і є порівняно простим у використанні та малочутливим до похибки по широті (Мал. 10, а).

Використання азимутального годинника засноване на зміні напрямку падіння тіні від вертикального гномона (Мал. 10, б, в). На ньому години розмічені проти годинникової стрілки, що може здивувати користувача, оскільки у північній півкулі в будь-який день року тінь на горизонтальній площині рухається за годинниковою стрілкою.

Мал. 10. (а) – Використання горизонтального годинника (варіант під широту м. Києва);
(б) – принцип використання азимутального годинника;
(в) – можливе використання азимутального годиннику (варіант під широту м. Києва).

Фактично, в кожен момент відхилення Сонця від меридіану дорівнює вказаному на циферблаті, але є протилежним за напрямком (Мал. 10, б). На наш погляд, ця розмітка не є помилкою, а годинник можна використовувати за допомогою порядку дій, показаному на схемі (Мал. 10, в). Розташувавши компас у горизонтальній площині, повертайте його, поки тінь від гномона не впаде на втулку. При цьому південний кінець магнітної стрілки має вказати на відмітку поточного часу на колі, що відповідає даті. На жаль, цей прийом не враховує величину магнітного схилення. Щоб урахувати її, треба нанести на компас відмітку дзеркально симетричну «перам стріли» магнітного схилення, нанесеної у чашці.

Таким чином, азимутальний годинник буде давати похибку – дещо занижене значення часу при східному схиленні та завищене – при західному. Так, у наведеному прикладі, о 14.00, південний кінець стрілки показуватиме приблизно на 13.40.

Автору невідомі приклади аналогічних кишенькових годинників із довговічних матеріалів, але досить подібними до них є паперові азимутальні годинники, надруковані на підкладках під стрілку компаса, що випускалися видавництвом Генрі Саттона в Лондоні в середині XVII ст. (Мал. 11, а) (“Print (Engraving)”), де так само криві, які відповідають азимутам положення Сонця, нанесені на 7 концентричних кіл, що позначають межі знаків зодіаку (зовнішнє – літнє сонцестояння, внутрішнє – зимове, решта кіл відповідають двом датам кожне). Годинники Саттона так само не мають відмітки для врахування магнітного схилення. Щоправда, вони випускалися не як точний науковий інструмент, а як додаткова функція для кишенькового компаса, а значення відхилення, згідно з даними реконструкції, у Західній Європі середини XVII ст. було невисоким, що дозволяло в побутових цілях знехтувати ним.

Також не можна обійти увагою певну подібність ідеї поєднання двох типів годинника в одному пристрої Крюгера із подвійним сонячним годинником, запропонованим англійським математиком, одним із винахідників логарифмічної лінійки, Вільямом Отредом (Мал. 11, б). Ці пристрої, зокрема, випускалися в 1630–1640-х рр. майстернею Еліаса Аллена (Davis and Lowne; Sawyer). Цей годинник призначений

для стаціонарного, або обмежено портативного використання, коли його можуть переносити з місця на місце час від часу.

Головним елементом подвійного годинника є пластина, по периметру якої нанесено шкалу циферблата горизонтального годинника (римські цифри), а всередині кола нанесено траєкторії ходу Сонця та часові лінії (арабські цифри) у стереографічній проекції на площину горизонту. Цікаво відмітити, що аналогічні діаграми під назвою сонячних карт використовуються і в наші дні архітекторами України та інших країн для наочної перевірки тривалості інсоляції приміщень та територій (*ДСТУ-Н В.2.2-27:2010 16*).

Гномон подвійного годинника складається з двох елементів: діагоналі, паралельної земній вісі, та вертикального ребра в центрі кола. Час на горизонтальному годиннику зчитувався за падінням тіні від діагонального елемента на шкалу по периметру пластини. На стереографічній проекції – за напрямком тіні від вертикального елемента, що мав вказувати на перехрестя траєкторії ходу Сонця для відповідної дати та часової лінії. Згідно з реконструкцією Дж. Девіса, користувач встановлював годинник на освітлену Сонцем горизонтальну площину і повертав його, поки показання обох годинників не співпадали. Це означало, що тепер годинник є правильно зорієнтованим відносно сторін світу. Таке поєднання дозволяло використовувати годинник без потреби в компасі.

Дана якість, яка була перевагою для годинників Отреда, навряд чи була потрібна годиннику Крюгера, оскільки останній мав у собі компас. До того ж, якщо сенс годинника Отреда полягав у тому, що обидві його шкали показуватимуть час в однаковому положенні годинника, то на пристрої Крюгера, вочевидь, передбачалося використовувати їх у різному положенні, що ускладнювало використання їх обох разом для перевірки коректності показань магнітної стрілки. Таким чином, авторів не вдалося визначити явних переваг у подібному поєднанні Крюгером двох шкал годинників в одному інструменті. На думку автора, подібне рішення єзуїта було продиктовано більше бажанням прорекламувати свої знання та навички, ніж забезпечити певні функціональні переваги. Але при цьому безсумнівно цікавим є факт знайомства Крюгера

№3 (2021)

Мал. 11. Азимутальні сонячні годинники XVII ст.:

- (а) – паперовий азимутальний сонячний годинник друку видавництва Генрі Саттона, Лондон, 1653. (зібрання Музею історії наук, Оксфорд. Інв.№ 60120) (© History of Science Museum);
 (б) – подвійний сонячний годинник Вільяма Отреда, майстерня Еліаса Аллена, 1630 р. (приватна колекція, світлина люб'язно надана Джоном Девісом).

не тільки з традиціями проектування сонячних годинників, але й із розробками сучасників.

У 2019 р. автору з ласки співробітників ЛІМ випала нагода ознайомитися з артефактом безпосередньо, обміряти та відзняти його з різних боків, у тому числі зазвичай прихованих від відвідувача. При цьому не могло не виникнути бажання спробувати відтворити його в рамках проекту Master Terebrus. Останній є спільним проектом автора та його однодумців – спеціалістів з обробки металу, деревини тощо. Починаючи з 2016 року учасниками проекту було відтворено більш ніж 50 типів історичних сонячних та зоряних годинників, компасів, квадрантів, астролябій та інших інструментів астрономії та навігації для використання на заходах історичної реконструкції, в інтерактивних музеях тощо. Відтворювані об'єкти переважно походять з країн Західної Європи, тому можливість відтворення інструмента пов'язаного з історією країн, до складу яких у відповідний час входила і Україна, була особливо цікавою.

Замовники з Києва та Кам'янця-Подільського профінансували виготовлення двох функціональних реплік (Мал. 12). Оскільки герб першопочаткового власника компасу та текст присвяти були

занадто особистими, замовникам було представлено вибір, яким особам присвятити відтворені екземпляри. Годинник замовника з Кам'янця було прикрашено його власним ім'ям та асоційованим гербом, а для київського екземпляра було обрано особу Опанаса Предримирського – військового начальника та діяча історії Києва середини XVII ст. Тексти присвят було перекладені латинською мовою. Циферблати годинників були викреслені для використання на широтах м. Києва ($50^{\circ}30'$) та Кам'янця ($48^{\circ}40'$) відповідно.

Виконання годинників для широт порівняно південних із віленським оригіналом означало, що нитки гномонів будуть розташовані більш полого, що дозволило умістити їх у габарити кришок та уникнути невизначеності із оригінальною конструкцією тримача верхнього кінця нитки. Оскільки текст присвяти вийшов значно коротшим, ніж перелік титулів та посад Високого коронного канцлера, було вирішено дещо перекомпонувати прикраси, перемістивши герби на зовнішній бік кришок, а таблицю широт розширити за рахунок переліку латинських назв міст різних країн, що в першій половині XVII ст. входили до меж Речі Посполитої.

Для основи було використано дошку з індонезійського мербау, що є схожим за кольором на дерево оригінального компасу. Для накладки,

Master Terebrus

Мал. 12. Репліки годинника, виготовлені учасниками проекту Master Terebrus у 2019-2021 рр.

кришки та інших деталей використано лист латуні 1,5 мм, що є близьким за товщиною до оригінальних. Креслення годинників було нанесено на метал за допомогою електрохімічного травлення, після чого прикраси допрацьовано ручним гравіюванням.

Стрілка була випиляна з листа високовуглецевої сталі та намагнічена електромагнітом постійного струму. Для втулок, замість точеної циліндричної, як в оригіналі, було використано наявний в майстерні запас литва у формі, характерній для інших кишенькових компасів того часу – пірамідки з поперечною стінкою. Така заміна не впливала на функціональність виробів. Посріблену чашку компаса було встановлено у виточений у дошці паз відповідно до значень магнітного схилення на території України в наш час.

Накладка, що тримає чашку компасу та скло, була прикріплена за допомогою 4 виточених та нарізаних вручну болтів з латуні.

Як показав досвід використання годинника на заходах історичної реконструкції влітку 2021 р., відтворений компас є зручним та достатньо точним інструментом для орієнтування на місцевості та визначення часу з обмеженнями, типовими для решти компасних годинників. Але вразлива конструкція фіксатора вимагає обережного поводження, через що власнику варто мати для нього окрему сумку з міцного матеріалу або спеціальний футляр.

Не можна обійти ще одне питання, а чи не є розглянутий компас підробкою? Нажаль, рубіж XIX–XX ст., коли більшість музейних колекцій ще тільки формувалися, був часом створення великої кількості підробок, коли ще були відсутні сучасні методи дослідження артефактів. Саме в цей час було створено велику кількість підробок, які увійшли до музейних зібрань і стали підставою для помилок в атрибуванні інших предметів, частина яких була викрита тільки у наші дні, а деякі, можливо, досі чекають

свого часу. Використання імен видатних постатей у підробці могло привернути увагу потенційного покупця та підвищити ціну фейку. Звісно, останнє слово в цьому питанні може сказати тільки радіовуглецеве дослідження дерев'яної основи компасу та ізотопний аналіз і нейтронорафія структури металу латунних деталей, яка б показала, якою технологією був виготовлений лист. Але, на погляд автора, вірогідність такої підробки є дуже низькою. Якість розрахунку і креслення обох годинників є досить високими, що не характерно для примітивних підробок сучасності, а головне – у потенційного підробника просто не було зразків, з яких він міг би скопіювати азимутальний годинник подібного типу. Невідомо жодного іншого подібного інструмента, який би поєднував два типи годинників саме таким сполученням.

Із проведеного протягом 2019–2021 рр. дослідження в автора склалася особиста думка,

що професор Освальд Крюгер був видатним математиком своєї епохи, але до того часу не мав досвіду виготовлення годинників подібного типу. Він вправно виконав розрахунки обох годинників, але внаслідок браку досвіду в процесі виготовлення зустрічався із технічними та експлуатаційними проблемами, які він зі своїми підрядниками вирішував зі змінним успіхом. Продовжуючи справу виготовлення компасів і годинників, Крюгер міг би виправити «дитячі хвороби» своїх виробів і довести їх до технічної досконалості, але ми не знаємо жодного іншого подібного виробу, до якого він прикладав руку. Не в останню чергу тому, що насамперед він був священослужителем, вченим і вчителем, і вірогідно, не планував робити з виробництва кишенькових гаджетів справу життя. Тому, вочевидь, віленський компас залишається унікальним артефактом – свідцтвом багатогранного життя XVII ст.

Бібліографія

- Буравченко В.С. та М.В. Ільків. “Портативний сонячний годинник з Малої Хортиці: досвід реконструкції.” *Археологія Буковини: здобутки та перспективи*, Чернівці: Технодрук, 2020, с. 25-29.
- Волкаў, М. “Артылерыя Нясвіжскага замка ў канцы XVI – пачатку XVIII ст.” *ARCHE. Вайсковая гісторыя Вялікага Княства Літоўскага*, №6, 2012, с. 41–91.
- ДСТУ-Н Б В.2.2-27:2010. *Розрахунок інсоляції об'єктів цивільного призначення: Мінрегіонбуд України*. Київ: Укрархбудінформ, 2010.
- Ільків, Микола. “«Нюрнберзький» квадрант з Хотинської фортеці.” *ПССIAE*, №38, 2014, с. 21-48.
- Ільків, Микола. *Портативний сонячний годинник із Хотинської фортеці*. Чернівці: Технодрук, 2019.
- Люта, Тетяна. “Вимірний образ святині: годинник і храм.” *Українське небо: студії над історією астрономії в Україні*, заг. ред. О. Петрук, Львів: Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2014, с. 353-369.
- Матвішин, Ярослав. “Ідеї Коперніка в Україні.” *Українське небо: студії над історією астрономії в Україні*, заг. ред. О. Петрук, Львів: Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2014, с. 370-421.
- Пламеницька, Ольга. *Castrum Camenensis. Фортеця Кам'янець*. Кам'янець-Подільський-Київ: Абетка, 2012.
- Свешніков, Ігор. *Битва під Берестечком*. Львів: Слово, 1992.
- Слободян, Петро. “Раритети музейної колекції. Давні портативні прилади XVI-XVIII ст. Для виміру часу через стеження за небесними світилами.” *Наукові записки. Львівський історичний музей*, вип. 12, 2008, с. 182-188.

- Щепкинъ В.Н. “Русские солнечные часы XVII-го века.” *Древности. Труды Императорскаго Московскаго археологическаго общества*, т. Т. XVIII, Москва, 1901, с. 43-48.
- Beauplan G.L. de. *Description D’Ukraine qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne contenues depuis les confins de la Moscovie, jusques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre. Par le Sieur de Beauplan*. Rouen: Chez Jacques Cailloué, 1660.
- Bentowski, Felix. *Hystorya Literary Polskiew wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych*. Tom II. Warszawa: Zawadski i Komp, 1814, s. 314-315.
- Cowham, Mike. “The Portable Sundials of the Mary Rose.” *BSS Bulletin Volume*, 17, 2005, p. 52-57.
- Davis, J., and Lowne, C.M. “The Double Horizontal Dial.” *BSS Monograph*, 5, 2009, p. 130-145.
- Davis, John. “The Zutfen Quadrant. A Very Early-Hour Instrument Excavated in the Netherlands.” *BSS Bulletin*, vol. 26, 2014, p. 36-42.
- Davis, John. “The Chetwode Quadrant. A medieval Unequal-Hour Instrument.” *BSS Bulletin*, vol. 27, 2015, p. 2-6.
- Eagleton, Catherine. *Monks, Manuscripts and Sundials*. Boston: BRILL Academic Publishers, 2010.
- Falk, Seb. *The Light Ages. The Surprising Story of Medieval Science*. New York: W. W. Norton & Company, 2020.
- Finei, Orontius. *De Solaribus Horologiis & Quadrantibus Libri quatuor*. Parisiis, 1560.
- Jackson, A. et al. “Four centuries of geomagnetic secular variation from historical records.” *Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences*, 358 (1768), 2000, p. 957-990.
- Lunze, Jason Lain. *Time onboard the Swedish Warship Vasa of 1628*. Thesis. University of Southern Denmark, 2011.
- “Print (Engraving) Uncropped Compass and Magnetic Azimuth Dial Card for a Circumferentor, by Henry Sutton, London, 1653.” *Collections Online History of Science Museum*, hsm.ox.ac.uk/collections-online#/item/hsm-catalogue-10901. Accessed 1 July 2021.
- Salzer, Ronald Kurt. “Viel Neues unter der Sonne. Ein Zeitmessgerät de 15. Jahrhunderts von europäischer Tragweite.” *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 33, 2017, s. 83–98.
- Sawyer, F.W. “William Oughtred’s Double Horizontal Dial.” *NASS Compendium*, 4(1), 1997, p. 1-6.
- Schewe, Roland. “Eine Nürnberger Klappsonnenuhr von Thomas Tucher.” *Deutsche Gesellschaft für Chronometrie*, 43, 2004, p. 153-167.
- Sonderegger, Helmut. “History of Portable Sundials.” *The Compendium, Journal of the North American Sundial Society*, vol 27/1, March 2020, p. 19-35.
- Südzius, J. “Astronomy at the Vilnius University.” *Baltic astronomy*, vol. 3, 1994, p. 7-15.
- Swanick, Lois Ann. *An analysis of Navigational Instruments in the Age of Exploration: 15th century to mid-17th century*. A Thesis for the degree of Master of Arts, Texas A&M University, 2005.
- Talbert, Richard J.A. *Roman Portable Sundials. The Empire in Your Hand*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Zegary gdańskie*. pod red. Zuzanny Prószyńskiej. Gdańsk: Muzeum Historyczne Miasta Gdańska, 2005.
- Zmaić, Vesna. “Ostaci tereta potonuloga trgovačkoga broda s početka 17 st. na lokalitetu Mijoka kod otoka Murtera.” *Jurišićev zbornik. Zbornik radova u znak sjećanja na Marija Jurišića*, Zagreb: Hrvatski Restauratorski Zavod, 2009, p. 430-442.
- Zmaić, Vesna. “Craft products from Nuremberg from Mijoka shipwreck (Croatia).” *Skyllis*, 1, 2015, p. 69-86.

Володимир Прокопенко

Про один метод застібання сумочок та лядунок XVII–XVIII ст.

Ключові слова: *застібка, сумочка, лядунка, Османська імперія, XVII ст., XVIII ст.*

В статті описаний один маловідомий метод застібання сумочок та лядунок – за допомогою гудзика та рухомої петлі. Віднайдено дві ілюстрації та вісім артефактів XVII–XVIII ст., які використовують його. Можна припустити, що цей метод застібання сумочок був відомим в Османській імперії вже в середині XVII ст. Велику популярність він отримав у військовому середовищі і найчастіше ми можемо бачити його на сумочках спорядження стрільців та лядунках. Саме у такій формі він отримав певне поширення і поза межами імперії, зокрема в Московському царстві. Нам невідома поширеність його використання серед цивільних сумочок, але відомі зразки XVIII ст. наводять на думку, що це також мало місце.

Volodymyr Prokopenko

On a method of fastening pouches and cartridge belts in the 17–18th centuries

Keywords: *sclasp, pouch, cartridge belt, Ottoman Empire, 17th century, 18th century.*

The article describes one little-known method of fastening pouches and cartridge belts – with a button and a movable loop. Two illustrations and eight artefacts of its use in the 16–18th centuries were found. We can assume that this method of fastening pouches was known in the Ottoman Empire in the mid-17th century. It gained broad popularity in the military environment and most often we can see it on pouches representing the gunners' gear and cartridge belts. It was in this form that it became widespread outside the empire, particularly in the Tsardom of Muscovy. We do not know how common was its use for civilian pouches, but known samples of the 18th century suggest that this was also the case.

Прокопенко Володимир Михайлович

Кандидат хімічних наук, науковий співробітник Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії ім. В.П. Кухаря НАН України, м. Київ, Україна.

Prokopenko Volodymyr

PhD, research fellow of the V.P. Kukhar Institute of Bioorganic Chemistry and Petrochemistry, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9764-3990

e-mail: email@striy.org.ua

Історична реконструкція та відтворення артефактів минулого тісно пов'язані з дослідженням їх прототипів, не тільки в ракурсі відтворення зовнішнього вигляду, але й вивчення того, як ці речі використовувалися: як їх носили, що ними робили і хто їх використовував. Великою мірою дослідження нюансів використання історичних артефактів – більш складна та заплутана тема, ніж опис безпосередньо предмета, адже повну відповідь отримати з першого разу майже неможливо. Тут необхідно підіймати та вести широкий пошук серед іконографічних джерел, які можуть показати нам цей предмет у середовищі його використання, та літературних джерел, де можуть бути описані особливості, що нас цікавлять. Важливу роль тут відіграє реконструкція предмету, тобто проведення натурного експерименту, який може підтвердити чи спростувати теорію автора, або навіть призвести до зовсім інших, неочікуваних висновків.

Першочерговим поштовхом до написання цієї роботи стали знахідки у музейних зібраннях сумочок та лядунок із незвичайною системою застібання – за допомогою гудзика та рухомої петлі. Автор поставив собі за мету зібрати разом усю доступну інформацію про них та спробувати проаналізувати історію виникнення і поширення цього цікавого методу застібання, принаймні на основі матеріалу, що наразі є доступним.

Варто розпочати статтю із найперших зразків, які привернули мою увагу. У зібранні Дрезденської збройової палати зберігається турецький комплект кінця XVII ст., що представляє собою поясне спорядження стрільця із мушкету. Без урахування мушкету, він складається із п'яти предметів: поясу (“Gürtel”), двох сумочок (“Patronentasche (1)”, “Patronentasche (2)”), порохівниці у формі рогу (“Pulverhorn”) та, ймовірно, шнуру для натруски, яка не зберігалася (“Schnur”). Цей комплект був подарований в 1707 р. Августу II Сильному великим коронним підскарбієм Юзефом Мончинським.

Головну роль у нашому дослідженні відіграють дві сумочки з цього комплекту: умовно «Сумочка № 1», інвентарний номер Y 0291 (“Patronentasche (1)”) (Мал. 1) та «Сумочка № 2»,

інвентарний номер Y 0292 (“Patronentasche (2)”) (Мал. 2)¹.

Сумочка № 1 (інвентарний номер Y 0291) (Мал. 1) має наступні розміри: довжина 19 см, ширина 18 см, висота 4,8 см, її вага 290 г. Сумочка покрита тканиною та прикрашена рослинною вишивкою. Її відмінність, що виділяє її з-поміж інших сумочок, полягає у специфічній формі клапану із двома округлими вирізами та краплеподібною формою бічних стінок. Також цікавою деталлю є система підвісу сумочки на пояс. Зі зворотного боку підшита широка шкіряна смуга із двома вертикальними розрізами. Така система необхідна для фіксації сумочки на поясі, який протягається через ці прорізи та уздовж стінки сумочки.

Дві аналогічні за зовнішнім виглядом сумочки можна побачити в Національному музеї Барджелло в місті Флоренція (“Il Medioevo in viaggio”, “MOSTRA”). Останні прикрашені у відмінній техніці (аплікації з поєднанням шкіри та тканини) та, ймовірно, мали іншу систему підвісу та застібання, ніж у Сумочка № 1. Музейними співробітниками вони були датовані кінцем XV – початком XVI ст. і атрибутовані як ємності для листів. Наразі незрозуміло, чому взяте саме таке раннє датування, тому не варто відкидати можливість того, що воно може бути скоригованим у бік більш пізнього періоду.

Сумочка № 2 (інвентарний номер Y 0292) (Мал. 2) має такі параметри: довжина 17,7 см, ширина 17,9 см, висота 4,4 см, вага 307 г. Сумочка так само покрита тканиною, та прикрашена рослинною вишивкою, як і Сумочка № 1, але має зовсім іншу конструкцію. Її цікавою особливістю є розділення внутрішнього об'єму на три окремі відсіки, кожен із яких має власні зав'язки. Система кріплення на поясі – аналогічна Сумочці № 1.

На жаль, система застібок зберігалася частково, і наразі на обох сумочках можна побачити лише петлі із шнуру, що пропущені через

Мал. 1. «Сумочка №1», інвентарний номер Y 0291, © Staatlichen Kunstsammlungen Dresden.

¹ Користуючись можливістю, хочу висловити подяку співробітникам Дрезденської збройової палати за дозвіл використати фотографії цього комплекту в статті.

№3 (2021)

парні отвори в передній стінці та рухомі плетні кульки в нижній частині кожної із петель. Сама петля рухома і може витягуватися на певну невелику відстань, але її можна і затягнути та зафіксувати в новому положенні за допомогою рухомої кульки. Гудзики, які фіксувалися в цих петлях та застібали сумочки, до нашого часу не дійшли. На верхніх клапанах залишилися лише металеві петлі, до яких кріпилися гудзики. А от як до цих петель вони кріпилися і як виглядали, тут ми вже були вимушені шукати відповідь в інших джерелах.

І нашою великою вдачею була знахідка картини 1687 р., що належить пензлю голландського художника Міхіль ван Мюссера (“Thomas Hees”) (Мал. 3, а). На ній є зображення повністю аналогічного стрілецького комплекту. Картина показує Томаса Геса, резидента та уповноваженого Генеральних штатів в Алжирі, Тунісі та Тріполі, посередника щодо викупу християнських рабів в Алжирі в 1683 р. Разом із ним зображені його двоюрідні брати Ян та Андріс Гес та африканський слуга Томас.

Завдяки цій картині ми змогли подивитися на повну комплектацію цього набору та дізналися, що шнур (інвентарний номер Y 0294) (“Schnur”) призначався саме для натруски. Крім того, на картині чітко видно гудзики-кульки, що вільно звисають з країв клапанів сумочок в місцях наявності металевих петель, а також те, що вони не підшиті безпосередньо до петлі, а звисають на дуже короткому шнурку.

Сама система застібання сумочки працює наступним чином. Рухома петля проходить через дві пари отворів у нижній передній частині сумочки таким чином, що її кінці та петля виходять назовні. В закритому стані рухома петля накинуто за гудзик на короткому шнурі, затягнута і утримується в такому стані підтягнутою рухомою кулькою на петлі в нижній частині сумочки. При відкритті сумочки верхній клапан трохи піднімають вгору, витягуючи петлі на відстань, достатню для вивільнення гудзиків, знімають з них петлі та відкривають клапан. Застібання сумочки проходить у зворотній послідовності.

В петлю вдягають гудзик, підтягують петлю та фіксують її нове положення рухомою кулькою.

Переходячи до питання поширеності та хронологічних меж такого типу застібок, треба відмітити, що, окрім вище згаданої картини Міхіль ван Мюссера, нам наразі вдалося знайти лише одне ілюстративне джерело із аналогічною системою застібання сумочок. Так, на гравюрі 1665 р. «Облога острова Сан-Мікеле поблизу Мальти» за авторством Антоніо Франческо Лучіні в нижньому лівому кутку можна побачити двох артилеристів, що мають сумки із великим гудзиком на клапані та рухомою кулькою із кінцями петлі під сумочкою (Мал. 3, б) (“Beleg van het eiland San Michele”). Із великою вірогідністю, на нашу думку, на гравюрі зображено саме цей тип застібання.

Таким чином, ми бачимо досить стійку кореляцію між цим методом застібання сумочок та їхньою належністю до спорядження східних стрільців із вогнепальної зброї XVII ст. Забігаючи наперед, маємо сказати, що і в подальші століття цей зв'язок залишиться досить тісним, але невідомо, чи був цей метод застібання поширений на цивільних сумочках.

На жаль, у автора фактично відсутній матеріал по XVII ст., але серед лотів, виставлених на аукціоні «Bonhams» були знайдені дві марокканські вишиті сумочки-гаманці датовані 1751 р. (“Bonhams 1751”) та 1763 р. (Мал. 3, г) (“Bonhams 1763”). Остання складається із двох плоских відсіків і має наступні розміри: довжина 17 см, ширина 11 см. Вона має дуже витягнутий плетений гудзик, а рухома петля проходить через дві пари наскрізних отворів і виходить зі зворотного боку сумочки. Плетена рухома кулька також присутня. На сумочці 1751 р. відсутній і гудзик, і петля, але залишилися отвори для петлі. За цією деталлю ми можемо припустити наявність петлі для застібання. Наразі це єдині відомі мені цивільні зразки сумочок, що використовують такий тип застібання, але сподіваюся, що подальші дослідження як музейних експозицій, так і іконографії зможуть розширити цей перелік.

Також нам наразі відомо про чотири лядунки XVII–XVIII ст. турецького та російського походження, що використовують цей метод застібання. Перша із них була виставлена на аукціоні «Thomas Del Mar Ltd» (Мал. 3, в)

(“AN OTTOMAN”) і представляє собою пласку сумку із фігурним клапаном, розділеним на 5 частин. Гудзики відсутні, але петлі залишилися на своїх місцях. Цікаво, що виходять вони (друга пара отворів) не на лицеву частину сумочки, а із низу. До бічних стінок, через металеву петлю проходить шнур, який дозволяє підвішувати лядунку, а завдяки рухомим кульками цей шнур ще й регулюється за довжиною. Хоча консультанти аукціону датували цю лядунку XVII ст., її час створення, на мою думку, варто змістити принаймні до XVIII ст. Також цікаво, що стилістично вона дуже нагадує лядунку із зібрання Державного історичного музею м. Москви (“Лядунка. XIX в.”). Ця лядунка зберігалася повністю, включно з гудзиками та петлями для застібання, яких у неї троє. Із попередньою лядункою її зближує ряд конструктивних елементів, зокрема: пропорції, аналогічна фігурна форма клапану, велика кількість точок застібання (п’ять та три), вивід петель низу, оформлення закінчення петель трьома китицями, наявність регульованого шнуру для одягання лядунки. Якщо перша лядунка була визначена як османська XVII ст., то друга вже вважається російською XIX ст. Ймовірно, враховуючи велику кількість спільних рис, вони були виготовлені в одному ремісничому центрі в XVIII ст., можливо в Османській імперії.

Наступні дві лядунки із зібрання Московського Кремля також цілком вірогідно є частиною однієї серії, хоча і мають різне датування. Обидві, ймовірно, виготовлені в Збройовій палаті Кремля. Обидві випуклої форми і однакових пропорцій, із дерев’яною основою, а лицьова частина прикрашена зеленою шкірою із стилістично однаковою вишивкою. В обох лядунках на лицьовій частині містяться дві пари отворів та петлі із шнура, але гудзики відсутні. Перша із них (Інвентарний номер Ор-3724) (“Лядунка-патронташ. 1660-е гг.”) датована 60-ми рр. XVII ст., а друга (Інвентарний номер Ор-3726) (“Лядунка-патронташ. XVIII в.”) – XVIII ст. На жаль, поки невідомо, яке із цих датувань відповідає дійсності.

Таким чином, хоча наразі ми маємо у своєму розпорядженні лише дві ілюстрації та вісім артефактів XVII–XVIII ст., вже можна зробити певні початкові припущення. Так, цей метод

застібання сумочок вже був відомим в Османській імперії вже в середині XVII ст., про що говорить гравюра 1665 р. «Облога острова Сан-Мікеле поблизу Мальти». Велику популярність він отримав у військовому середовищі, і найчастіше ми можемо бачити його на сумочках спорядження стрільців та лядунках. Саме у такій формі він отримав певне поширення і поза межами імперії, зокрема в Московському царстві. Нам невідома поширеність його використання серед цивільних сумочок, але відомі зразки XVIII ст. наводять нас на думку, що це також мало місце, хоча й обмежено, адже інакше кількість ілюстративних джерел була б значно більшою. Загалом я сподіваюсь, що ця стаття стане корисною не тільки для істориків та музейних співробітників, але й для реконструкторів які отримали нові джерела для відтворення як турецьких сумочок та лядунок, так і методу їх застібання. І вважаю, що саме їх реконструкція допоможе дати в майбутньому відповідь на запитання щодо переважно військової спеціалізації такого типу застібок.

Мал. 3. (а) – Фрагмент картини, що зображує Томаса Геса, за авторством Міхіль ван Мюссера, 1687 р.;

(б) – фрагмент гравюри «Облога острова Сан-Мікеле поблизу Мальти» за авторством Антоніо Франческо Лучіні, 1665 р.;

(в) – лядунка з аукціону «Thomas Del Mar Ltd», XVIII ст. (?);

(г) – марокканська сумочка з аукціону «Bonhams», 1763 р.

а

б

в

г

Бібліографія

- “AN OTTOMAN SILVER EMBROIDERED POUCH, TURKEY, LATE 17TH CENTURY.” *Thomas Del Mar Ltd*, www.thomasdelmar.com/Catalogues/as290611/page5.html. Accessed 22 July 2017.
- “Beleg van het eiland San Michele bij Malta, Antonio Francesco Lucini, 1665.” *Rijksmuseum*, www.rijksmuseum.nl/en/collection/RP-P-OB-36.422. Accessed 1 July 2021.
- “Bonhams A Moroccan metal thread-embroidered leather purse Tetuan, dated 1763.” *Bonhams*, www.bonhams.com/auctions/24623/lot/200/?category=list&length=100&page=2. Accessed 1 July 2021.
- “Bonhams A Moroccan metal thread-embroidered leather purse Tetuan, dated 1751.” *Bonhams*, www.bonhams.com/auctions/24198/lot/129/. Accessed 1 July 2021.
- “Gürtel / Prunkwaffengarnitur bestehend aus Steinschlossgewehr, Pulverhorn, zwei Patronentaschen, Gürtel und Schnur.” *SKD Staatliche Kunstsammlungen Dresden*, skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/286195. Accessed 1 July 2021.
- “Il Medioevo in viaggio.” *The Art Post Blog*, 15 May 2015, www.theartpostblog.com/il-medioevo-in-viaggio/. Accessed 1 July 2021.
- “MOSTRA Denaro e Bellezza. I banchieri, Botticelli e il rogo delle vanità (Palazzo Strozzi, FI).” Flickr, 28 December 2011, www.flickr.com/photos/andrea_carloni/albums/72157628650106099/page2. Accessed 1 July 2021.
- “Patronentasche / Prunkwaffengarnitur bestehend aus Steinschlossgewehr, Pulverhorn, zwei Patronentaschen, Gürtel und Schnur (1).” *SKD Staatliche Kunstsammlungen Dresden*, skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/287093. Accessed 1 July 2021.
- “Patronentasche / Prunkwaffengarnitur bestehend aus Steinschlossgewehr, Pulverhorn, zwei Patronentaschen, Gürtel und Schnur (2).” *SKD Staatliche Kunstsammlungen Dresden*, skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/286194. Accessed 1 July 2021.
- “Pulverhorn / Prunkwaffengarnitur bestehend aus Steinschlossgewehr, Pulverhorn, zwei Patronentaschen, Gürtel und Schnur.” *SKD Staatliche Kunstsammlungen Dresden*, skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/286009. Accessed 1 July 2021.
- “Schnur / Prunkwaffengarnitur bestehend aus Steinschlossgewehr, Pulverhorn, zwei Patronentaschen, Gürtel und Schnur.” *SKD Staatliche Kunstsammlungen Dresden*, skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/284820. Accessed 1 July 2021.
- “Thomas Hees and his Servant Thomas and Nephews Jan and Andries Hees, Michiel van Musscher, 1687.” *Rijksmuseum*, www.rijksmuseum.nl/en/collection/SK-C-1215. Accessed 1 July 2021.
- “Лядунка. XIX в.” *Государственный исторический музей*, catalog.shm.ru/entity/OBJECT/1673488. Дата звернення 1 Липня 2021.
- “Лядунка-патронташ. XVIII в.” *Музеи Московского Кремля*, collectiononline.kreml.ru/entity/OBJECT/28394. Дата звернення 1 Липня 2021.
- “Лядунка-патронташ. 1660-е гг.” *Музеи Московского Кремля*, collectiononline.kreml.ru/entity/OBJECT/28392. Дата звернення 1 Липня 2021.